

Kirkegårdskultur
2005

Kirkegårdskultur

2005

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller & Fauerskov
Landskabsarkitekter ApS
Skt. Pauls Kirkeplads 9 B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66

Sekretær: Birgitte Kragh
Lindsnakkevej 3 C
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 53 08

Kasserer og
ekspedition: Oldermænd for Stenhuggerlauget
Hans Broch-Mikkelsen
Odensevej 52
5800 Nyborg

Redaktører: Anne-Louise Sommer
Mette Fauerskov
Elof Vestergaard
Birgitte Kragh
Steen Jensen
Elisabeth Hess Thaysen

Tryk/Layout: Jelling Bogtrykkeri A/S

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Skovkirkegården ved Psykiatrihospitalet,
Nykøbing Sjælland
Foto: Tim Flohr Sørensen

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Digte fra "En død mands nys" <i>Af Pia Juul</i>	7
At leve med risikoen for at blive en varulv – Kirkegårdskulturens nødvendighed samt betragtninger over gravmindekulturens situation i dag <i>Af Elof Vestergaard</i>	10
Gravminder i dag – den aktuelle situation belyst fra forskellige praktikers synsvinkel <i>Af Birgitte Foghmoes</i>	16
Gravmindet som et privat, offentligt og historisk sted <i>Af Thorkil Sohn</i>	23
Aabenraa Kirkegård - Udfordringer og løsninger <i>Af Henrik Alsted</i>	28
Gravmindet og kirkegårdens helhed <i>Af Preben Skaarup</i>	31
Undskyld skriften ... <i>Af Poul Søgren</i>	43
Dødeboligens arkitektur og ornamenter. Fra makro- til miniboliger <i>Af Karin Kryger</i>	46
Spontan sorg og impromptu-mindesmærker – nye mindehøjtidere og midlertidige mindesteder i en flydende modernitet <i>Af Michael Hviid Jacobsen</i>	60
De udstødtes gravplads – Skovkirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland <i>Af Tim Flohr Sørensen</i>	77

Tro og overtro på kirkegården – fra slutningen af 1700 til i dag <i>Af Birgitte Kragh</i>	88
Danske kirkegårde – Tradition og fornyelse <i>Af Susanne Guldager</i>	103
Om Foreningen for Kirkegårdskultur	109
Bestyrelsen pr. november 2005	111

Forord

I slutningen af oktober 2005 afholdt Foreningen for Kirkegårdskultur et særdeles velbesøgt seminar om "Gravminder", der samlede en bred vifte af personer med forskellige faglige baggrunde og forskellige tilgange til og syn på gravmindet.

Da redaktionsgruppen for Årsskrift for Kirkegårdskultur mødtes i foråret 2005 for at fastlægge temaet for Kirkegårds-kultur 2005, fandt vi det oplagt at lade omdrejningspunktet være de indlæg, der ville blive afholdt på seminaret om "Gravminder" ud fra ønsket om, at den viden seminaret ville komme til at repræsentere kunne komme en større gruppe mennesker til del, end de der havde praktisk mulighed for at deltage i et seminar med begrænset deltagerantal.

Det har ikke været helt let at tilrettelægge et årsskrift, der i sagens natur skal udkomme inden året rinder ud, med en så kort periode til at varetage det redaktionelle arbejde, layout, korrekturlæsning og distribution.

En af årsagerne til at det har kunnet lade sig gøre er, at alle bidragyderne har været særdeles imødekommende og efter bedste evne har levet op til de ind i mellem korte og strenge tidsfrister, og afleveret gode skriftlige indlæg på baggrund af de foredrag de holdt og de paneldiskussioner, der fandt sted under seminaret. Det skal de alle have en hjertelig tak for.

Indlæggene fra seminaret tegner altså den langt overvejende del af indholdet. Men der er også et par artikler, der ikke stammer fra seminaret. Det ene af bidragene kunne ligeså godt have været præsenteret på seminaret, for det omhandler et særegent gravminde: Institutionskirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland. Landskabsarkæolog Tim Flohr Sørensens artikel skriver sig dermed fint ind i forlængelse af det overordnede tema, og udgør samtidig et vigtigt bidrag til forskning og dokumentation inden for det desværre ikke særlig velbelyste emne institutionskirkegårde. Derudover har landskabsarkitekt Susanne Guldager skrevet en appetitvækkende introduktion til den smukke, netop udgivne bog om "Danske kirkegårde – Tradition og fornyelse", som hun også selv har redigeret.

Vi håber, at de mange syn på temaet "Gravminder" kan vække inspiration og ønsker god fornøjelse med læsningen.

Ingen steder hører jeg
vinden
så godt som på kirkegården

Vi skulle have danset
med hinanden dér
og husket havet der slog mod en bunker
Jeg lægger hånden på din skulder
Du lægger armen om mit liv
Så er der intet jeg ikke kan huske
Lyden af alt jeg har hørt er tilbage
Da du sov i et andet rum
i et andet land og jeg
var så vågen en morgen
Luften tyk af kirkeklokker
Dit åndedræt i mit hoved endnu
Dit ansigt falder
Din mund fuld af vand
Ure, der slog, trin på trappen
Gurglende stemme der ikke vil lystre
Med denne ring
Med denne krop
Lyden af
Lyden af
Ingenting
som en mand der synger
Jeg står ved en grav
der er sunket sammen
grebet
med benet svunget frem
til flere skridt
og lægger idet jeg stivner
min vægt tilbage og
står på to fødder igen

Pia Juul, "En døds mands nys", Digte 1993

Kirkegården var min legeplads
Der lærte jeg som barn
at gå stille
tale sagte
skæve til de sørgende
beundre dem der fik
træer til at vokse
føle medlidenhed med dem
for hvem alt groede til
opdage dem
som nogen havde glemt
de mosgroede sten
en knækket vinge
bag kapellet hvor ingen andre kom
Det lyder temmelig trist
men var det ikke
Det skulle egentlig more mig
at lære det hele igen

Pia Juul, "En død mands nys", Digte 1993

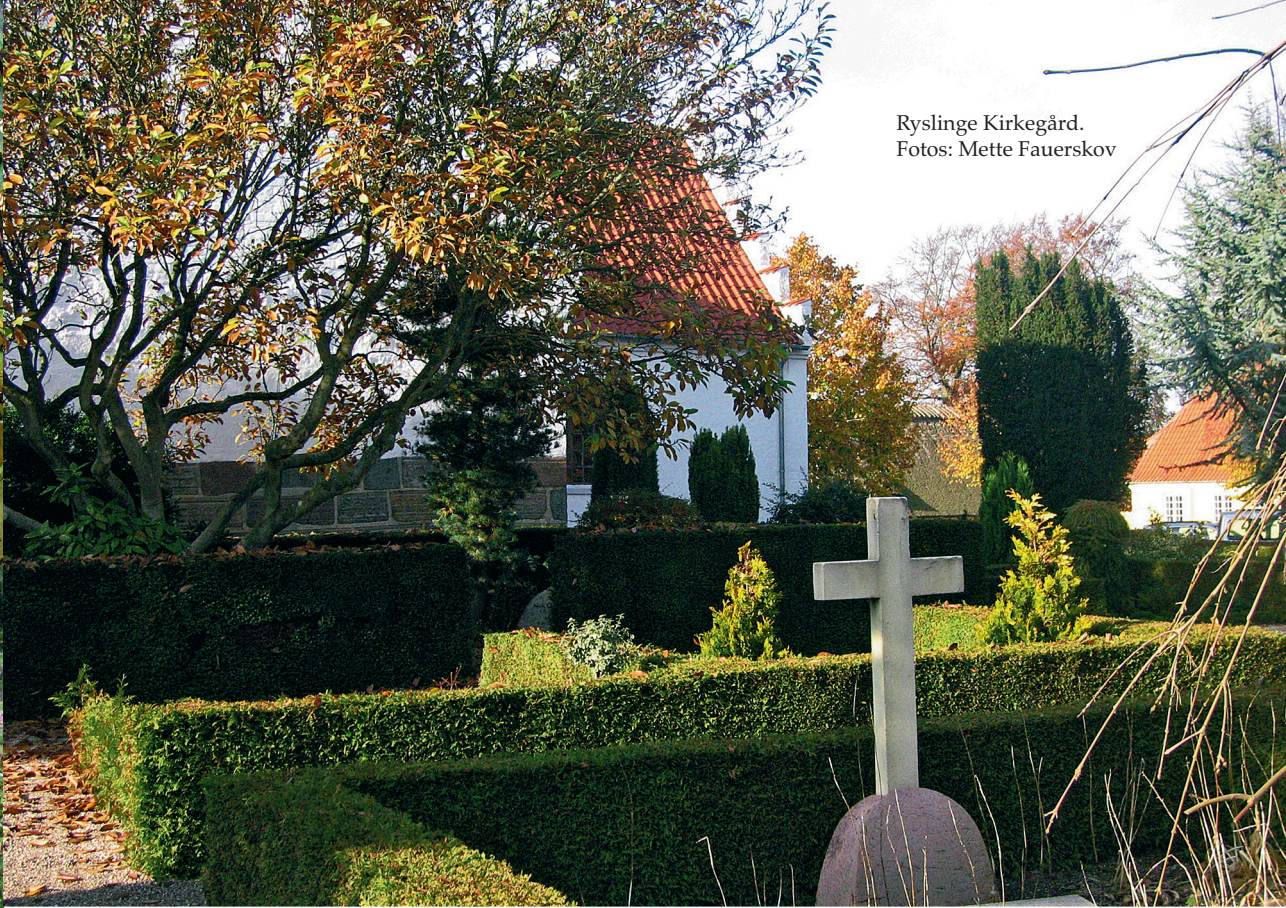

1856 MARIE SKOVRUP +1942

1860 KRISTIAN SKOVRUP +1951

I HIMLEN
DU HAR HJEMME

Ryslinge Kirkegård.
Fotos: Mette Fauerskov

At leve med risikoen for at blive varulv

*Kirkegårdskulturens nødvendighed samt betragtninger over
gravmindekulturens situation i dag*

Af Elof Westergaard

Sognepræst, Mariehøj Kirke, Silkeborg

Lægen al- Razi, som levede i det 10. århundrede, stillede en diagnose på hvilke personer, der lettest kunne blive angrebet af lykantropi, dvs. personer, som imod deres egen vilje i perioder kunne blive forvandlet til en varulv. De, som lettest rammes af en sådan sindssygdom, er melankolske mennesker, der holder af natten og af kirkegårde, skriver al- Razi.¹

Interessen for kirkegårdskultur må ud fra denne diagnose betragtes som en sygelig og farlig lidenskab. Man kan spørge, hvorfor interessere sig for kirkegårde og kirkegårdskultur? Vi kan endvidere erindre os Jesu ord: "Lad de døde begrave deres døde." Der er i kristentroen ligefrem en særlig pointe i, at stenen brydes fra graven påskemorgen, og at en gravfred brydes. "Gå til Galilæa", sagde englen på stenen til kvinderne, der kom til Jesu grav. Med andre ord: "Gå hjem. Der møder I Livet."

Men vi mennesker har gennem årtusinder følt det væsentligt og rigtigt at begrave vore døde på en omsorgsfuld måde. Gravskikke og former har skiftet, men en markering af det liv, der er levet til ende, har føltes og føles stadig rigtigt og nødvendigt. Selv i dag på de ukendtes grav er der altid et fælles tegn og en landskabsmæssig markering af stedets egenart.

Der er fortsat forskel på om det er en hest eller et menneske, som begraves. Ethvert gravminde i sten, træ eller andet materiale udtrykker i sig selv (og det hvad enten vi er os det bevidst eller ej) en taknemmelighed for det liv, som blev delt. Gravkulturen er med andre ord en taknemmelighedsytring. Den skaber erindringsmærker, samtidig med, at det at sætte et gravminde udtrykker en tavs opstand imod døden.

Kirkegårdskultur som barbariets modsætning

Den græske forfatter Iakovos Kambanellis skildrer i romanen Mauthausenⁱⁱ sit ophold under Anden Verdenskrig i koncentrationslejren Mauthausen. Det er som hos den italienske forfatter Primo Levi eller hos den jødiske forfatter Elie Wiesel rædselsvækkende læsning. Disse forfattere skildrer alle menneskets bestialitet og brutalitet.

Fanger blev i Mauthausen stillet på rækker og sat til at grave deres egne grave. Det var ikke individuelle grave, men massegrave. Gravritualet var reduceret til nedskydning. Tusinder af andre fanger blev gasset, og de døde kroppe destrueret i krematorierne. Kambanellis skildrer, hvordan lugten af brændt menneskekød hang over lejren.

Koncentrationslejrene var systematisering og virkeliggørelse af en grufuld udryddelsesplan, som end ikke gav plads til nogen form for gravkultur, kun destruktion. Enkelte små skildringer i Kambanellis' erindringer står derfor i skærende kontrast til udryddelseslejrens rædsler. Det er bl.a. skildringer af medfangers begravelse af døde fæller.

Kambanellis fortæller, hvordan fangerne efter lejrens befrielse må vente nogen tid i Mauthausen for at komme tilbage til deres respektive lande og byer. Nogle af de mest hårdt medtagne fanger dør i denne periode.

Forfatteren fortæller om gravlæggelsen af en af disse døde. Den afdøde blev nu lagt i en kiste. Kvinderne klædte sig på i deres pæne klæder, man gav de døde noget med, en kam, blomster fra de nærtliggende marker, og man skrev på kisten, ord og sætninger båret af smerte, savn og håb. En værdig og omsorgsfuld omgang med den døde kunne atter finde sted.

Begravelsen, kirkegårdskulturen, udtrykker således en væsentlig form for humanitet. Gravkultur er forbundet med humanitet og religion, med en fornemmelse for, at vi mennesker er fælles i døden, og at identitet ikke er noget vi blot har, men er noget vi gives.

Måske medfører interessen for kirkegårdskultur en risiko for at vi bliver som en varulv, men uden denne interesse og den omsorg for de døde, som kirkegårdskulturen udtrykker, tabes noget bærende for menneskelig fællesskab og samfund.

I

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdenes æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares, men samtidigt, at de udvikles således, at kirkegårdene fortsat må fremtræde som værdige begravelsespladser.

Denne fremme af udviklingen af kirkegårdskulturen var anliggendet med det seminar, som blev afholdt den 30.-31. oktober 2005 på Ryslinge Højskole. Seminaret handlede specifikt om gravminder.

I 1989 afholdt Foreningen for Kirkegårdskultur en konkurrence om nye gravmindeformer, og det førte til udgivelsen *Nye gravminder*.ⁱⁱⁱ

Konkurrencen og udgivelsen dengang havde en vis offentlig bevågenhed og vakte en vis interesse for gravminder, men der er fortsat brug for at diskutere og drøfte, hvordan der kan ske nødvendige forbedringer af og fornyelse af gravmindekulturen. Med seminaret på Ryslinge Højskole har det været foreningens ønske på et generelt niveau at medvirke til at afklare årsagerne og handlemulighederne samt øge opmærksomheden og informationen om emnet.

En række folk med forskellig baggrund, fra forskellige faggrupper, som alle arbejder med og/eller forholder sig til gravminder, kom med indlæg på seminaret på Ryslinge Højskole.

Forsamlingen hørte på relativ kort tid mange forskellige slags indlæg, foredrag og oplæsning. Lektor Inge Lise Pedersen var en dygtig ordstyrer af debatten blandt de lidt mere end 100 deltagere.

II

Gravmindekulturens udvikling afspejler samfundets udvikling. Kirkegården kan med rette ses som et spejl af samfundet. Kirkegården mimer boformer og haver udenfor, og gravminderne afspejler gennem navne, inskriptioner og ornamenter, hvad der findes betydningsfuldt udenfor kirkegårdsdiget. Samfundsudviklingen er derfor også baggrund for nogle af de problemer, som gælder for de gravminder, der aktuelt købes og placeres på landets kirkegårde.

Der er i vort samfund blevet vendt op og ned på forholdet mellem materiale/produktpriser og så arbejdslønnen. For år tilbage kunne monumenter hugges til på alle sider, soklen stikke dybt i jorden, og en mand kunne på de fleste værksteder være ansat til at glatslibe en sten. Timelønnen var lille, så det gjorde ikke noget at lade en mand stå en hel dag og hugge soklen til. I dag er det anderledes, og lønudviklingen fordrer tilpasning. Det sætter stenhuggerhåndværket i fare og skaber for mange mildt sagt mådelige gravminder.

Til gengæld er materialer, produkter, her granitten, blevet globaliseret, hvilket har skærpet konkurrencen. Valget står ikke længere blot mellem bornholmsk og svensk granit. Mulighederne for valg af granit er mangfoldige.

Vi, nutidens forbrugere, kan lide at have disse mange muligheder. Det er hele ideen med forbrugssamfundet. Men det giver problemer, når der skal skabes noget mere personligt, for hvordan få skabt personlige og smukke gravminder i dag? Masseprodukter koster næsten ikke noget, men det gør derimod alt, hvad skal være personligt. Vi kommer derfor alt for let til at give køb på det gode håndværk. Produkterne må jo netop ikke tage tid at fremstille, idet tid er lønomkostninger og højere priser. Men godt håndværk kræver tid.

Hvordan vi samfundsmæssigt kan forbedre disse forhold, så der bliver plads til godt håndværk, og i det hele taget til en ordentlig udførelse af det menneskelige arbejde, er en politisk opgave. Der er dog ikke noget enkelt svar og en enkel løsning.

Forandringer

Forringelserne af gravmindekulturen og stenhuggernes manglende muligheder for at udøve deres håndværk optimalt er imidlertid ikke kun samfundets skyld. Et ændret syn på kirkegården, syn på døden og livet, spiller også en væsentlig rolle.

Vores historiske bevidsthed er generelt blevet svækket. Vi tænker i stedet langt mere horisontalt og psykologisk. Vi har skiftet tiden ud med rummet. Individualisering og sekularisering er fortsat stærke kræfter, også selv om ritualer og religiøsitet i dag tilkendes stor betydning. Det kristne præg er gradvist ved at forsvinde (f. eks. den østvendte grav og kristne symboler på gravminderne: stjernen og korset). Vi har groft sagt mistet fornemmelsen af at være af en lang slægt. Vi er nu først og fremmest forbrugere.

Disse ændringer giver naturligvis nye udfordringer til kirkegårds-kulturen. Forbrugeren stiller individuelle krav, og det vil uundgåelig give sammenstød på kirkegården mellem individet, som gennem gravstedet ønsker sine behov for sorgbearbejdelse opfyldt, og så det menighedsråd eller den kirkegårdsbestyrelse, som skal varetage sit ansvar for, at kirkegården er et alment rum. Menighedsrådet eller kirkegårdsbestyrelsen kan ikke nøjes med at tænke i opfyldelsen af forbrugers behov. De er også nødt til at medtænke helheden og den organisme, kirkegården er.

Vi har desuden i gennem det sidste århundrede gennemført en revolution mht. ændret begravelsespraksis. Langt de fleste døde i dag bliver brændt, hvad oftest medfører langt mindre gravminder og gravstedsanlæg. Plæner med små rektangulære liggester, inspireret af brødremenighedens kirkegård,

fylder efterhånden meget på mange danske kirkegårde. Disse gravminder er meget enkle, men deres store antal gør et trøstesløst indtryk. Der mangler simpelthen variation og andre modeller af urnegravsten til at bryde med konformiteten.

Vi har endelig også vænnet os fra at efterspørge godt håndværk. Vi er vant til at have mange ting, og vi efterspørger også straks den nyeste teknik, men vi mangler tydeligvis sans for proportioner og æstetik. Hvordan kan det ellers være, at vi accepterer gravminder, hvor forholdet mellem stens form og bogstaverne er helt forkerte? Hvorfor kan vi og de få stenhuggere, som laver sådan noget sjusk, ikke se det? Langt de fleste stenhuggere har stor faglig stolthed og ønsker selv, at der må bliver stillet krav til dem.

Hvordan Foreningen for Kirkegårdskultur kan være med til at forbedre de gravminder, som skal skabes fremover, står ikke entydigt klar efter seminaret på Ryslinge Højskole. Men der ligger i alt fald en stor pædagogisk opgave for foreningen, nemlig den at fremvise gode eksempler på personlige gravminder, hvor stenenes form og skrift er forbundne og står i samklang med hinanden og med den helhed, stenen er en del af. Det handler om fortsat være øjenåbner.

1 Robert Irwin: *1001 nat En indføring*. Kbh. 2005, 247

2 Iakovos Kambanellis: *Mauthausen*. Athens 1995

3 *Nye gravminder*, Foreningen for kirkegårdskultur, København 1992

Gravminder i dag

– den aktuelle situation belyst fra forskellige praktikers synsvinkel

Af Birgitte Foghmoes

Kirkegårdsleder og redaktør af tidsskriftet Kirkegården

Det var fællesoverskriften for indlæg fra en kirkegårdsleder (undertegnede), to stenhuggere og to menighedsrådsmedlemmer – en kirkeværge og en kirkegårdsudvalgsformand. Indlægget her handler om de 3 første.

Gravmindekulturen er til enhver tid et produkt af gravsteds-kulturen, der til enhver tid er et produkt af kirkegårdskultu-ren, der til enhver tid er et produkt af samtidskulturen i øv-rigt, osv. Groft sagt. Lige nu, hvor vi lever i ekstremernes tidsalder, er yderpunkter anonymitet (dvs. intet gravminde) og de mest overraskende eksempler, hvor hverken fantasien eller pengepungen har sat grænser. Midt imellem er naturlig-vis det store flertal, hvor mange sten desværre er i bedste fald uinteressante eller resultatet af servitutter, hvor kravene måske ikke er de mest hensigtsmæssige.

Den konkurrence om nye gravminder, som Foreningen for Kirkegårdskultur afviklede for ca. 15 år siden afviklede Fore-ningen for Kirkegårdskultur en konkurrence om nye grav-minder, men i praksis fik den ikke den store indflydelse på udviklingen. Der er dog sket noget.

Situationen netop nu er fx, at gravminder ofte præsenteres som del af en helhed, som kan være et gravsted eller en hel afdeling. Et eksempel er Den Fælles Mindehave i Roskilde, hvor gravstederne erhverves anlagt og med monument, der blot mangler inskription. Der ses også eksempler på gravsten til individuelle gravsteder, der præsenteres i en beplantning. Igen er det helheden.

Besøger man fx Næstved Kirkegårde som repræsentant for den danske provins, får man også en klar fornemmelse af, at gravsten er valgt specielt i forbindelse med en gravstedstype. Det gælder både de helt kollektive afdelinger i fælles bunddække og de mere individuelle grave, hvor kirkegården nu også tilbyder færdiganlagte grave.

På Østre Kirkegård i Næstved findes naturligvis også græsgrave, hvor stenen skal være placeret som plade i græsset i særlige mål. Da kirkegården er anlagt i forbindelse med en arkitektkonkurrence efter 2. Verdenskrig, er den veldefineret, og de forskellige begravelsesformer er placeret i velafgrænsede rum, hvilket giver ro og overblik. (Den situation er dog snarere undtagelsen end reglen.)

Holmens Kirkegård på Østerbro i København har sit eget særpræg. Som en af de helt gamle og historisk interessante kirkegårde, der tillige er søværnets, indeholder den mange fornemme bevaringsværdige gravminder. I vor tid sættes der fortsat specielle, bemærkelsesværdige (og kostbare) monumenter. Nogle af disse er tilmed udført af anerkendte kunstnere.

Der efterspørges græsgravsteder også her. Da kirkegården imidlertid er begrænset arealmæssigt, må gravene anlægges,

Blå Blok. Næstved. Leveres af keramikeren Betty Engholm, Sorø.

Foto: Forfatteren

Næstved Kirkegårde. Sten produceret på Kählers keramikfabrik.

Foto: Forfatteren

Holmens kirkegård i København. Foto: Forfatteren

hvor der nu bliver plads i forbindelse med nedlæggelse af almindelige gravsteder. En fornuftig dispositionsplan for en sådan kirkegård er det derfor lidt vanskeligt at tilvejebringe.

Frederiksberg Ældre Kirkegård rummer som Holmens en række gamle fine gravsten. Og ikke mindst en række nye og nyere helt unikke eksempler. Økonomien har ikke sat grænserne. Også her er der værker af kendte kunstnere. Tidens trend hen imod det meget personlige er tydelig. I en række tilfælde har de anvendte kunstværker helt klart en fortid som udsmykning i hus eller have – og de afdøde og efterladte har haft/har særlige relationer til dem.

Tager man ud i verden for at se på nye gravminder, finder man fx på tyske udstillinger meget smukke og fint forarbejdede eksempler, og igen er det ikke blot sten, men hele gennemtænkte anlæg, hvor monument og beplantning hører sammen.

I New York er kirkegårdstraditionen den velkendte med store græsflader og fritstående monumenter. Bl.a. ses mange eksempler, hvor et stort monument (en obelisk eller anden klassisk form) markerer de enkelte grave. De begravede har efterfølgende fået hver deres lille sten. Mange er meget

Frederiksberg Ældre Kirke-
gård.

Foto: Forfatteren

smukt udført og afpasset fællesmonumentet. Der kan hentes inspiration fra de fine detaljer i både formgivning og udførelse.

Apropos klassiske detaljer så indledte stenhuggerlavets oldermænd Hans Broch-Mikkelsen, Nyborg, sit indlæg med en kort historisk gennemgang. Stenhuggere har man kendt helt tilbage fra de store pyramiders tid – 5.000 år tilbage i tiden. Det teoretiske spillede allerede her sammen med det praktiske. Der blev lavet beregninger og tegninger som baggrund for, at praktikerne - stenhuggerne kunne udføre deres opgave, der i sidste ende resulterede i de færdige pyramider – blandt verdens underværker.

I Grækenland på Akropolis finder vi også eksempler på håndværkernes dygtighed. Her har stenhuggerne udført arbejder efter mål og fuldkommen præcist. Til sammenligning finder vi i den danske stenalder kun produkter, der kan betegnes som husflid.

Håndværk fulgte gennem Middelalderen, kristendommen, hvor opførelsen af kirker og klostre krævede dygtige folk. For at komme i betragtning som stenhugger skulle man være søn af en fri mand. Det skriver i hvert fald Martin A. Hansen i Orm og Tyr, sagde Broch-Mikkelsen.

The Woodlawn Cemetery,
New York.
Foto: Forfatteren

I tidens løb er det blevet til mange fantastiske stenhuggerarbejder i kirkernes regi. De store epitafier inde i kirkebygninger er i mange tilfælde udført på store billedhuggerværksteder i Sydeuropa, mens mange af de store liggesten på kirkegårdene stammer fra Øland.

I 1623 blev stenhuggerne organiseret sammen med murerne, og først i 1900-tallet skiltes de to grupper igen i fagforbund og laug.

Lauget forestod nu opbygning af en egentlig stenhuggeruddannelse, hvor der i første omgang blev undervist teoretisk på aftenskole og herefter egentlig skoleophold på teknisk skole.

Stenhuggererhvervet har gennem årene måttet tilpasse sig samfundets konjunkturer – som enhver anden købmænd. Li-

IGA, Internationale Gartenbauausstellung, Rostock 2003.

Foto: Forfatteren

ge nu er et af problemerne set fra stenhuggernes side bl.a. de mange (fantasiløse) servitutbelagte plænen. Håndværket er derfor nu i fare for at blive ren industri, hvor også import af fx kinesisk granit indgår.

I den forbindelse advarede Broch Mikkelsen imod den opfattelse, at al granit er af samme kvalitet. Tætheden er afgørende for struktur, udseende og holdbarhed, og de kinesiske er mere åbne.

Den tekniske udvikling har naturligvis betydet rigtig mange lettelser for stenhuggerne, men med tiden er der risiko for, at en specialviden og kunnen mistes. Det gode håndværk praktiseres dog fortsat bl.a. med restaureringsarbejder. Broch-Mikkelsen opfordrede desuden kirkegårdene til at stille krav til stenhuggerne om gode monumenter. Stenhuggerne stiller sig gerne til rådighed, så forslagene også bliver realistiske, sluttede han.

Den yngre generation af stenhuggere kom også til orde. Filip Møller, Horsens, der elsker sit fag, kunne også konstatere, at der sælges meget skidt, men han møder tillige pårørende, der ønsker det unikke. I sin egen virksomhed skønner han, at ca. halvdelen af de leverede monumenter er lavet specielt til den enkelte kunde. Monumenterne udføres desuden i forskellige materialer og materialekombinationer. Der er dog også ganske mange pårørende, der blot ønsker "en almindelig sten", hvad det så end er!! I disse tilfælde er det specielt vigtigt, at det er en fagmand, der betjener... I Danmark er en lang række stenhuggerforretninger blevet opkøbt af store firmaer, og i de enkelte filialer er der ofte ingen faguddannet personale, og de pårørende bliver derfor ikke informeret ordentlig om forskellene på fx håndhuggede bogstaver og sandblæste. Der leveres derfor ofte ringe produkter, og der bliver ikke gjort vrøvl - desværre.

Ved besøg på en kirkegård havde han tilfældigt set en af sine egne sten, hvor en anden stenhugger havde foretaget en tilføjelse til inskriptionen. Udførelsen – fagligheden - var ikke i orden. Filip Møller mente dog ikke, at det var af ond vilje. Det handler altså om at finde fagfolk og stille krav til kvaliteten. Det gælder ikke mindst, når kirkegårdene skal have hjælp i forbindelse med formulering af (nødvendige) servitutter.

Situationen netop nu er med andre – og forenklede - ord, at stenhuggerfaget er truet, og årsagerne er flere. Både industrialiseringen inden for faget og de mange servitutter på kir-

kegårdene kan være medvirkende årsager. Samlede kræfter, hvor kirkegårdene stiller de rette krav og stenhuggerne sørger for, at håndværket er i orden, må til. Pårørende, der for tiden netop efterspørger det unikke, skaber baggrund for, at stenhuggerhåndværket også får gode opgaver – og mulighed for at holde fagets standard og fanen højt.

Godt brochuremateriale som reklame for faget og oplysning til borgerne mangler vist også.

Gravmindet som et privat, offentligt og historisk sted

Af Thorkil Sohn

Menighedsrådsmedlem og tidligere kirkeværge, Husby Kirke v. Ulfborg

Seminarets titel henviser til "gravminder" – jeg betragter ikke kun denne titel som dækkende selve "stenen" – men faktisk er hele gravstedet et gravminde, ja, i videre forstand hele kirkegården.

Overordnet set skal vi huske, at gravsteder og kirkegård ikke "kun" tilhører de efterladte – de enkelte gravsteder er ikke 100 % private, så den enkelte helt frit (egoistisk) kan gøre, som han/hun føler er nødvendigt for at takle sorg-situationen.

Kirkegården er også et offentligt og historisk sted. Det tilhører ikke kun gravstedsindehaverne – men også "egnen". Og kirkegården er en organisk enhed, udviklet langsomt og gennem små skridt og ændringer.

Jeppe Aakjær skriver i digtet om sin mor om kirkegården: "Så sagte med lågen jeg går." Det skal vi også (i overført betydning), når vi taler om ændringer vedr. gravsteder og kirkegård.

Mit fokus er altså gravmindet/kirkegården ikke bare som et privat sted – men også – og især - som et offentligt og historisk sted.

Flere forhold i vore dage er med til at udslette eller hindre det historiske/ikke private islæt.

Jeg vil nævne tre punkter.

Det standardiserede system

På en eller anden måde virker lovgivning, overenskomster med graverne, opmålingen af hvor mange ansatte der kræves

på en kirkegård, forsøg på at samordne takster og vedtægter osv., ja, på en eller anden måde virker alt dette sammen. Det skaber en bestemt måde at vedligeholde kirkegårde på – en tidkrævende måde med en meget høj grad af finish, en meget høj standard – alt er perfekt – næsten for perfekt. Man behøver bare at besøge andre lande – ja, man behøver ikke engang at gå uden for det danske rigsfællesskab – for at se, at man ikke har denne høje standard overalt.

Mit forslag er, at man må tilstræbe en højere grad af lokal selvforvaltning – så standarden kan gradueres efter egnens skik, naturforhold osv. PS. Der er ikke tale om et angreb på gravernes faglige rettigheder, selv om resultatet meget vel kan blive, at der skal bruges færre timer.

Det økonomiske

Flere og flere gravsteder vedligeholdes af kirken, bl.a. fordi de efterladte ikke længere bor på stedet og fordi vi jo på alle områder er vant til at betale for at få tingene gjort af ”eksperter”. Desværre er dette en dyr løsning – og mange steder er kontrakterne derfor på 25 år eller derunder – med det resultat, at vi på mange kirkegårde finder mindre og mindre, der er mere end en generation gammelt.

Løsningsforslag

Man kan måske skabe en ny slags gravstedskontrakter med fin vedligeholdelse i f.eks. 20 år og så en reduceret vedligeholdelse i yderligere f.eks. 25 år til en billig pris. Som kirkeværge har jeg ofte erfaret, at folk gerne ser gravstedet bevaret, når vi sender meddelelse om nedlæggelse. Men man kan ikke 20-25 år efter et dødsfald samle penge ind fra arvingerne – det skal ske i forbindelse med skiftet.

Og så kan man – som i Husby – tilbyde at lade selve gravstenen stå på graven indtil en anden skal bruge den og så så græs eller lægge grus for at gøre det nemt at passe. I den efterfølgende debat ved seminaret blev dette angrebet – græs og grus er ”grimt” – og de tomme gravsteder ”stikker ud” som manglende tænder i et tandsæt”. Denne indvending er der noget rigtigt i – man kan jo så lade buske og planter stå.

Det individualistiske

Tiden er blevet sådan, at vi for enhver pris skal skille os ud – selv i døden, hvor man jo ellers skulle synes, at nu er der ikke længere forskel.

Det stiller kirkegårdsbestyrerne overfor nye udfordringer – folk slår i større og større grad på deres ”ret” til at indrette gravstedet, som de vil.

Vi må gøre os klart, at det ikke kun drejer sig om at skabe så fantasifulde og kunstneriske gravminder som muligt – selv om den håndværksmæssige/kunstneriske faglighed derved styrkes. Hvad den jo godt kan trænge til. Denne trang til at udtrykke sig, så man skiller sig ud, må indordnes under kirkegårdens betydning som historisk og kulturelt sted for alle. Og denne balancegang betyder, at folk må forstå, at menighedsrådene ikke kan godkende hvad som helst.

Frodig efterårsstemning på Ryslinge Kirkegård.
Fotos: Mette Fauerskov

Aabenraa Kirkegård

Udfordringer og løsninger

Af Henrik Alsted

Formand for kirkegårdsudvalget i Aabenraa sogn

Indledning

Jeg er ikke kirkeværge som annonceret i programmet, men formand for kirkegårdsudvalget i Aabenraa sogn. Vi har nedlagt kirkegårdsværgefunktionen og lagt opgaverne ind under vores administrationschef for at aflaste de folkevalgte rådsmedlemmer. Administrationschefen har i øvrigt både kirkegården og kirkerne under sig, så der kun er én øverste leder af den daglige drift med personale og budget og regnskab. Det er vi meget tilfredse med.

Signalement af vores kirkegård

Aabenraa sogn er et typisk bysogn med 16.000 indbyggere, 3 kirker og fem præster, herunder en tysk.

Kirkegården er en assistenskirkegård grundlagt 1826 og udvidet i flere omgange gennem tiden til sin nuværende størrelse på 5,5 ha. Undervejs er der kommet kapel (1932) og krematorium (1952) til, som ligger centralt placeret på kirkegården. Vi har i alt ca. 225 begravelser om året.

Vores situation ser således ud:

- Vi kan ikke udvide kirkegården, da byen efterhånden er vokset ud og omslutter kirkegården.
- Der er ændrede vaner i begravelsesformerne væk fra kistebegravelser (som p.t. udgør 16%), urnegravsteder (42%) og anonyme urnegrave (32%) over mod plade i plæne og anonyme urnegravsteder (10%). Det vil betyde mere ledigt areal i takt med nedlæggelse af gravsteder. Og der er ændrede ønsker om gravpladstyper.

- Mere og mere fri plads ujævnt fordelt over kirkegårdens areal
- Bevaringsværdige gravminder spredt over hele kirkegården
- En kirkegård fyldt med en enestående kulturhistorie både for byen som sådan og for Sønderjylland i det hele taget.
- Der er vandproblemer i visse dele af kirkegården
- Hver afdeling har sit særpræg

Hvad har vi så gjort?

Vi har lavet en helhedsplan. Vi bad Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter, Århus, om at give et bud på, hvordan vi kunne få det bedste ud af vores kirkegård set i et længere perspektiv. Vi ville gerne have beskrevet nogle hovedlinier i den fremtidige udvikling, så kunne vi gradvis udfylde disse hovedlinier med detailplaner.

Helhedsplanen har en beregning af vores arealbehov til gravpladser fremover. Den siger, at der er plads nok i snesevis af år fremover – der vil oven i købet blive mere friplads, fordi tendensen er som nævnt ovenfor.

Helhedsplanen indeholder en målsætning med stikord som:

- mere luft mellem gravstederne
- hovedstrukturen i beplantning, stier og opdeling fastholdes
- kulturhistoriske træk bevares, herunder forbliver de fredede gravminder på deres plads
- frodighed og poesi
- oplevelsesrigdom
- variation i beplantningstyper og plejeniveau
- ro og harmoni i helheden, der inspirerer til eftertænkning
- stemningsfuldhed i de enkelte afdelinger, der gerne må have forskelligt præg
- afskærmning udadtil

Nu har vi så helhedsplanen som et skelet og vi vil derefter trin for trin realisere den med en afdeling eller to ad gangen ved at sætte 100.000 kr. på budgettet hvert år.

Fordelen ved helhedsplanen er:

- at vi har fået tænkt alle hensynene igennem på forhånd og fået afvejet dem i forhold til hinanden
- for det andet står vi ikke hver gang der nedlægges et gravsted og spekulerer på, hvad vi skal gøre med det

- og vi får ikke en masse "døde" gravpladser spredt ud over kirkegården.

Så vi er meget glade for vores helhedsplan. Den har givet ro i det daglige arbejde og vi føler som folkevalgte, at der er styr på udviklingen.

Til sidst vil jeg nævne to problemer vi til stadighed slås med:

- hærverk
- overfyldning af gravpladserne med genstande af alle slags fra blomster til legetøj. Vi håndhæver med venlig bestemt-hed regulativerne for de forskellige afdelinger, men det kan godt være svært!

Aabenraa Kirkegård.
Karakterfuld allé af Søjleeg.
Foto: Mette Fauerskov

Gravmindet og kirkegårdens helhed

Af Preben Skaarup

Landskabsarkitekt MAA, MDL, PLR og kirkegårdskonsulent

Gravmindet og kirkegårdens helhed

"Men hvad kan man gøre for monumentkulturen for fremtiden? "

Spørgsmålet stilles i oplægget til dette seminar om gravminder. For nylig så jeg en sten- og billedhugger besvare spørgsmålet i fagbladet Kirkegården på følgende måde:

"Man skal intet gøre. Gennem alle de år vi har brugt gravminder på vore kirkegårde, har stenenes udformning været en del af de sæder og skikke, der var fremherskende. Hvis vi kikker på de gamle sten på kirkegården, kan man se, at stenene havde fællestræk med andre sten fra samme periode, men man ikke i tidens løb har fundet

Kirkegårdsportal på Orust. Tänk på döden. Hvorfor sætte en så tydelig påmindelse over indgangen til en kirkegård? Det kan forekomme overflødigt, men måske er det ikke helt af vejen.

Foto: Forfatteren

stenene kedelige og stereotype i slutningen af en periode, inden næste modebølge satte ind? Ud fra denne vinkel kan man hævde, at stenene på vore kirkegårde er tidstypiske, og at ændringen vil komme automatisk når tiden er inde, i dette perspektiv kan man spørge, om vi overhovedet har ret til at blande os i en beslutning, der reelt ikke er vores, men de pårørendes."

Ovenstående udtrykker en bestemt opfattelse af kirkegårdskultur som et folkeligt fænomen.

For en forening, hvis formål det er at fremme kirkegårdskulturen og for en kirkegårdskonsulent, hvis opgave det vel dybest set er at være smagsdommer i en tid, hvor begrebet smagsdommer er et skældsord, er det nødvendigt at se kirkegårdskulturen fra en anden side også. For hvad er kirkegårdskultur? Er det folkekultur eller finkultur?

Det er ganske givet begge dele og i denne fremstilling vil kultur blive opfattet på to måder:

1. Kultur som det folk gør bestemt af sædvaner, mode og marked.
2. Kultur som det der frembringes gennem en kultiveringsproces, hvori indgår både udvikling, oplysning og kunstnerisk arbejde.

Landsbykirkegården som folkekultur

Landsbykirkegården kan med god ret ses som udtryk for en folkelig kultur. Det har måske været tydeligere før, men er stadig ikke så langt fra virkeligheden.

På landsbykirkegården er situationen enkel: inden for diget udfylder gravstederne pladsen omkring kirken og gravstedernes sum bestemmer kirkegårdens fremtræden.

As kirkegård.
Kirkegårdens helhed fastholdes enkelt og kraftfuldt af hækkene, som på As kirkegård danner en samlet, smukt skulpturel form.
Foto: Forfatteren

På gravstederne er der ingen bestemmelser, der hindrer det frie valg, og resultatet, som vi kender det, afspejler derfor folks ønsker. Vi holder af variationen og mangfoldigheden på grund af den fortælling, der formidles på kirkegården om tidens gang, levet liv, det stedlige og modernes skiften og et fællesskab på kirkegården etableret gennem sted, slægt og lokal tradition.

Landsbykirkegården har dog ikke fået lov at udvikle sig helt uden indgreb, men den styring, der er sket, har været praktisk begrundet mere end æstetisk. Hensynet til gravfreden, tilgængeligheden og drift og vedligehold, har betydet reguleringer og omlægninger. Disse indgreb har ikke anfægtet kirkegårdens helhed. Reguleringsplanerne fra 1920'erne og frem skabte blot en anden helhed, men de betød et brud med traditionen, idet den konsekvente østvendning af gravene forsvandt.

Gravmindet er ikke blot en sten, men også den lille have, som stenen står i.

Summen af de mange små haver gør, at kirkegården som helhed også bliver opfattet som en have – de dødes have – den oftest brugte metafor for den danske kirkegård.

Når monumentmoden og havemoden skifter, er det klart, at kirkegårdens helhed også påvirkes, men det er lige så klart, at havekarakteren holder sammen på variationerne på de enkelte gravsteder. Ændringerne sker langsomt og rækker ikke for alvor ved billedet af kirkegården som en have.

Nedbrydningen af helheden kommer først, når landsbykirkegården mister kontakten til det nære samfund og udtyndes, fordi folk flytter væk og fordi urnebegravelser bliver mere

På bykirkegårdene tilføjes betydningslag ud over de praktiske og basale. På Fonnesbæk kirkegård gradueres der fra stram æstetisk styring i det centrale rum til stor individuel frihed ud mod kirkegårdens grænser.
Foto: Forfatteren

udbredte. Men den redder sig i kraft af kirken og diget som de stabile faktorer, der giver dybde og mening. Så det går ikke helt galt, men det kunne være meget bedre og smukkere. Og vi lever i høj grad på de kvaliteter, der er skabt af tidligere generationer.

Kultur som det der frembringes gennem kultivering

Denne kulturopfattelse repræsenteres på de store bykirkegårde. På bykirkegården har mængden af gravsteder skabt behov for struktur og orientering.

De tidligste bykirkegårde blev tilført strukturerende elementer i form af vejsystemer med store alléer, der er i stand til at styre mangfoldigheden og sikre overskueligheden for besøgende.

Senere fulgte æstetisk begrundet sortering af gravstederne indlagt i en stor orden, hvor skønhed og værdighed er motiver.

Landsbykirkegårdens fællesskab, vokset ud af det lokale, erstattes på bykirkegården af et fællesskab skabt gennem valg af samme gravstedsform.

Der er tale om valgmuligheder inden for overordnede, fastlagte rammer, som er formet ud fra æstetiske overvejelser.

På de største bykirkegårde har der således været behov for at udvikle mange, markant forskellige udformninger af de enkelte afdelinger.

Bykirkegårdene har derfor været inspirationskilder i udbredelsen af nye gravstedsudformninger.

Professionelle kirkegårdsplanlæggere, først og fremmest landskabsarkitekter, har arbejdet med de store kirkegårde, som rummer mange smukke svar på balancen mellem kollektivt og individuelt præg – detalje og helhed. Der er skabt havekunstneriske hovedværker, som hævder dansk havekunst internationalt.

Den kultivering, der har præget bykirkegårdene, har efterfølgende smittet af på landsbykirkegårdene.

Landsbykirkegårdenes problemer

Landsbykirkegården er ikke længere alene gravplads for en befolkning med rødder på stedet. Tilflyttere, men efterhånden også de lokale, kommer med nye forventninger. Det er især forventningen om, at der skal være udbud af forskellige begravelsesformer, som kendes fra bykirkegården, der skaber problemer.

Når man på landsbykirkegården vil imødekomme diverse modeluner nedbrydes den fine helhed.

Det er ikke svært at forstå, at der sker noget dramatisk, når en lille landsbykirkegård, der har rummet én begravelsesform, skal bringes til at rumme de 5-7 begravelsesformer, der tilsyneladende af mange menighedsråd opfattes som det minimale udbud i dag:

Traditionelle kistegrave

Traditionelle urnegrave

Urner i græs med plade

Kister i græs med plade

Anonyme urner (fællesgrav)

Anonyme kister.

Hertil kommer så meget gerne en skovbegravelse, selv med nok så få træer til at repræsentere skoven, samt en afdeling med opbevaringsplads for bevaringsværdige gravsten.

Til en begyndelse kan det virke meget tilforladeligt, fordi de nye former i første omgang optages i mængden af traditionelle gravsteder, men det varer ikke længe før helheden begynder at gå tabt.

Gravstedet får status som en vare, hvis popularitet måles på efterspørgslen. Der sker så at sige en markedsførelse af kirkegården, som kan aflæses i dens indretning.

Karikaturen er, at kirkegården bliver som et supermarked, med forskellige varer på hylderne, som kan findes, når blot man, efter at have spurgt sig for, går ned ad den rigtige gang. Denne indførelse af sorteringsprincippet fra de store bykirkegårde er sammen med udtyndingen af grave en alvorlig trussel mod landsbykirkegårdenes endnu mange steder velbevarede helheder.

Bykirkegårdenes problemer

De store bykirkegårdes problemer hænger mærkeligt nok i

Landsbykirkegårdens helhed opløses, når alle gravstedsformer skal tilbydes inden for den samme begrænsede ramme.

Foto: Forfatteren

højere grad sammen med anlæggenes alder, end det er tilfældet på landsbykirkegårdene, som jo er langt ældre.

På de ældste bykirkegårde er de store, rumskabende alléer begyndt at gå til, og ofte tøver menighedsrådene med at genplante, fordi det gør indtryk pludselig at få så meget lys ned på kirkegården.

Sammen med udtyndingen af gravene betyder det ret voldsomme ændringer og opløsningstendenser.

Mange af de bedste moderne kirkegårde står nu med smukke og veludviklede plantninger, som modnes og begynder at blive sårbare på samme tid, hvilket kræver stillingtagen til en lang række foryngelsesproblemer samtidig.

På disse kirkegårde er det ofte et problem, at store dele af dem aldrig er blevet taget i brug til begravelser, hvilket forstærker parkpræget så meget, at kirkegården som sådan bliver næsten usynlig.

Et generelt problem er også disse kirkegårdes isolerede beliggenhed i forhold til byens øvrige offentlige rum. Begravelser foregår langt væk fra byens boligområder, og det kræver ofte en rejse at besøge stedet, som desuden er skjult inde bag grønne rammeplantninger, der kan gøre det utrygt at færdes på kirkegården.

Kolding Gamle kirkegård
De store alléer må genplan-
tes. *"Den der planter et træ,
træder i forhold til døden"*
skrev Per Højholt i 1994.

Fornemmelse for at de store
træers brusen er den sam-
me nu som om 300 år bety-
der meget for kirkegårdens
værdighed.

Foto: Forfatteren

Mærkeligt nok er det ofte de mest centralt beliggende assistenskirkegårde, som nedlægges og afløses af de helt store og nye kirkegårde langt væk. Denne rationalisering af bykirkegårdene er med til at usynliggøre døden i hverdagen.

Landsbykirkegårdens fremtid

Det er nødvendigt at gå imod markedsgørelsen af kirkegårdene og indse, at det ikke er nogen forpligtelse at nedbryde kulturværdier for at imødekomme modeluner.

Det betyder ikke, at landsbykirkegården nødvendigvis skal fastholdes i sin nuværende form, men derimod at den skal udvikles ud fra sine egne forudsætninger.

Det helt grundlæggende ønske eller krav bør være, at der fastholdes en helhed uden unødvendig sortering af gravene. Dette giver mulighed for at bevare friheden til at vælge gravminde og åbner plads for sorgarbejdet, også når dette giver sig udslag i billeder, bamser og lamper på gravstederne.

Hvor det er muligt, skal der tages udgangspunkt i det eksisterende gravmønster. Hvorfor skelne mellem urner og kister på landsbykirkegården, hvor der er pladsoverskud? Urnegravene kan indpasses i det eksisterende gravmønster, så det bliver muligt at vælge frit, hvor på kirkegården urnen skal

Hillerød kirkegård

De store moderne kirkegårde kan være absolutte havekunstneriske mesterværker som Hillerød kirkegård, tegnet af landskabsarkitekt Sven Hansen. Når de ikke bliver taget i brug fuldt ud, bliver de mere park end kirkegård.

Foto: Forfatteren

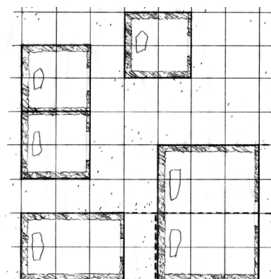
nedsættes i stedet for nødvendigvis at være henvist til det fjerneste hjørne af kirkegården, hvor tomme gravsteder samles til en urneafdeling. Det bør undgås, at fremtidige begravelsesaktiviteter henvises til de hidtil mest ubrugte/upopulære hjørner af kirkegården.

Der er stadig behov for at sikre tilgængelighed for begravelse og vedligehold, men det kan i mange tilfælde ske ved en differentiering af brugen i forhold til adgangsforhold frem for ved regulering og omlægning.

Mange steder må brudte helheder genetableres.

Dette kræver analyse og tilpasning af nye begravelser til den særlige situation, som gælder på den enkelte kirkegård.

Det burde være et ufravigeligt krav og en inspiration i denne helhedsskabende omlægningsproces, at den konsekvente østvendning af gravene genetableres.

Hellevad kirkegård.

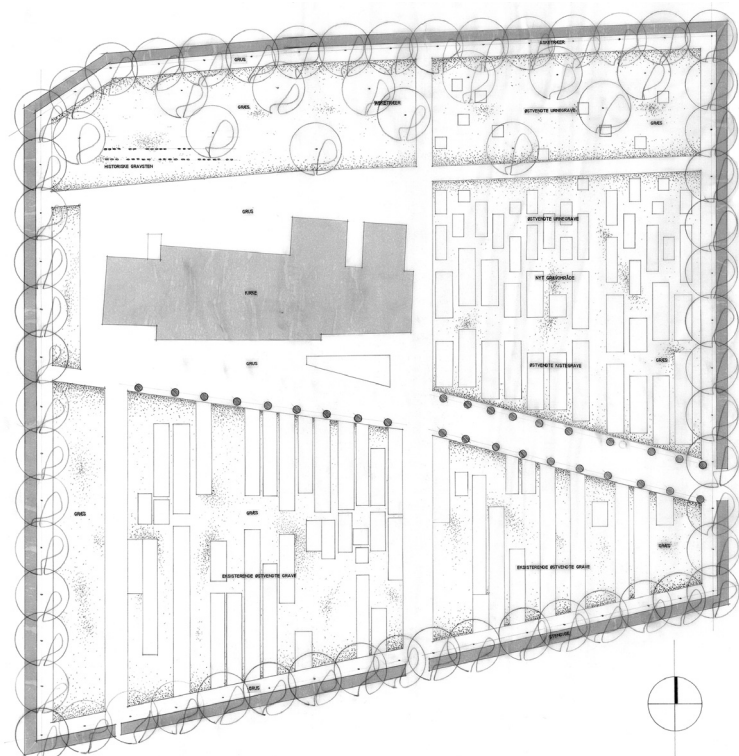
Urner og kister kan nedsættes mellem hinanden inden for et system med enkle spilleregler, der sikrer tilgængelighed til alle grave.

Bykirkegårdens fremtid

Bykirkegårdenes fornyelse er en meget vanskelig proces, der kræver stor faglig indsigt og havekunstnerisk forståelse for idéen og de rumlige kvaliteter i de oprindelige anlæg.

Hellevad helhedsplan

Planen for Hellevad kirkegård, udarbejdet af artiklens forfatter, genetablerer en helhed med konsekvent østvendte grave ved igen at ibrugtage nordsiden og det nordøstlige felt, hvor der har været mindeplads for sognets faldne i 1. verdenskrig.

Helhedsplaner er nødvendige for at overskue tidsforløbet, de mange elementer og de store arealer, som indgår i forandringsprocessen.

Kvalificerede helhedsplaner er desværre sjældne og jeg vil derfor opfordre til, at man mange andre steder gentager initiativet fra Køge, hvor man udskrev en konkurrence blandt indbudte landskabsarkitekter om en ny helhedsplan for Ny Sct. Nicolai kirkegård.

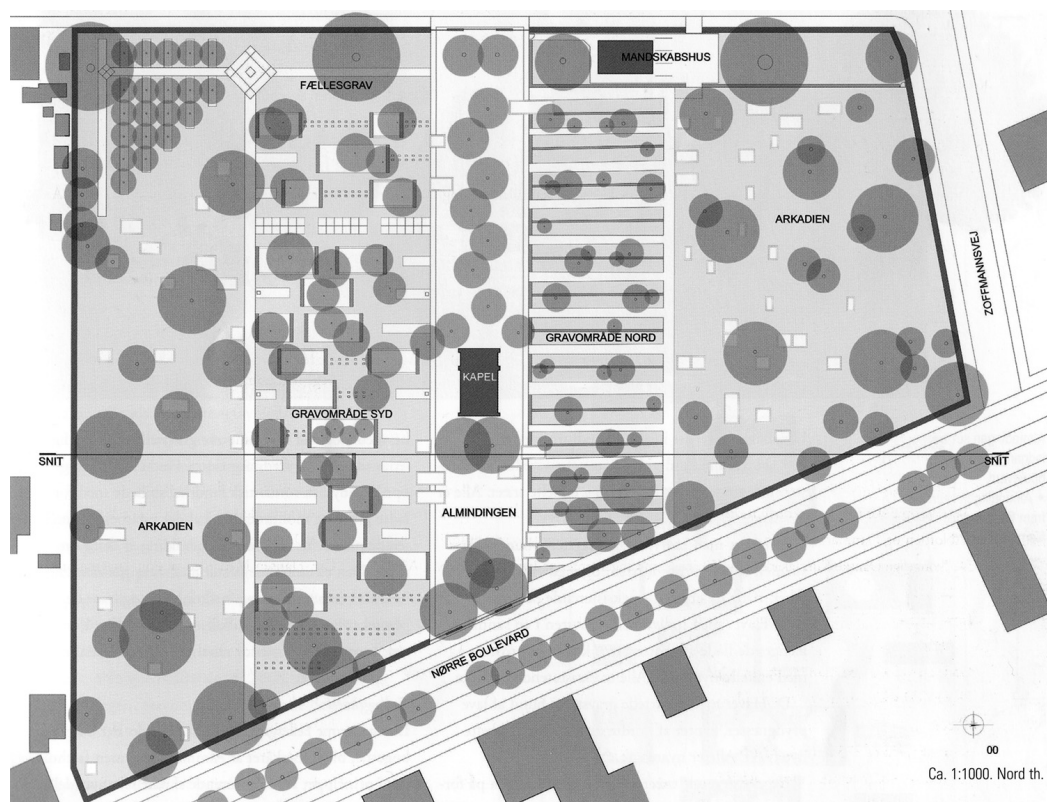
En af kvaliteterne ved vinderforslaget er åbningen af kirkegården mod byen. Der bliver indsyn, god orientering og tryghed.

Bykirkegårdene kan måske nok gøres mere synlige, men de kan ikke flyttes tættere på de steder, hvor folk bor. Så løsningen de steder, hvor der mangler gravsteder, er ikke flere udvidelser, hverken af bykirkegårde eller af landsbykirkegårde, men nye lokale kirkegårde.

På disse sider i "Kirkegårdskultur" har Sven-Ingvar Andersson argumenteret klogt og ofte for anlæg af nye lokale gravpladser i sammenhænge, som kan synliggøre kirkegården og gøre den til en del af dagligdagen. I flere konkurrencer om

Ny Sct. Nicolai Kirkegård, Køge.

En af kvaliteterne ved vinderforslaget, udarbejdet af landskabsarkitekt Andreas Bruun, er åbningen af kirkegården mod byen med en gennemløbende "almin-
ding". Der skabes indsyn, orientering og tryghed.

fremtidens kirkegårde er der peget på mulige placeringer – i parker, langs indfaldsveje, i metrotunneler og mange andre steder, hvor folk færdes.

Kirkegården – paradis eller slagmark

Den danske kirkegård er en have og som sådan er dens karakter bestemt af mange små detaljer – eksempelvis graverens måde at klippe hækkene på eller beskæringen og udtyndingen af træer og buske på kirkegården. Men først og fremmest er det en meget velplejet have. Der er et højt plejetryk.

Sociologen Bella Marckmann har netop udgivet en lille bog "Haven – Paradis eller slagmark" med resultaterne af en undersøgelse af vores havenormer og placeret danske haveejere i fire arketypiske kategorier – slapperen, ordensaktivisten, øko-romantikeren og nusseren. Jeg vil vove at overføre Bella Marckmanns resultater til kirkegårdene, fordi de jo på en måde koncentrerer alt det der er på spil i villakvartererne og haverne. Kirkegården er et følelsesladet rum, hvor det kan virke dobbelt provokerende på purister (ordens- eller æstetiske), hvis andre normer end deres egne præger rummet. Fordi orden er et uangribeligt, moralsk krav, bliver det let ordensaktivisten, som vinder over æstetikeren, der kan se

Færøsk kirkegård
Denne begravelsesplads
ved bygden Kvalvik på Fæ-
røerne synliggør døden i
hverdagsbilledet af by og
landskab. Smukkere kan
det ikke gøres.
Foto: Forfatteren

skønheden i mælkebøtte eller tusindfryd – en tilbøjelighed der kan ligne sjusk og dovenskab. Jeg er ret sikker på, at en undersøgelse vil placere de fleste gravere og menighedsråd i kategorien ordensaktivister.

Teknologi sikrer perfekt vedligeholdelse med klorvaskede gravstene, løvsugere, der fjerner efterårsløvet, straks det har ramt jorden, stendiger, der er brændt fri for liv og grusgange, der er perfekt renholdte for alt ukrudt.

En bekæmpelse af alle tegn på forfald, der kan minde en om, at det her på kirkegården drejer sig om død, henfald og evighed.

Dermed mister kirkegården noget – en stemning, muligheden for at opleve tidens gang, ro og ælde, henfald og død.

Det høje plejetryk gør desuden driften dyr og er medvirkende til at få folk til at vælge gravstedsformer med lave vedligeholdelsespriser og kort fredningstid.

Langsomheden

10 år er et meget lille stykke af evigheden, næppe målbart i procent eller promille.

Hvorfor skal der være så korte fredningstider? De korte fredningstider for gravsteder er med til at tømme kirkegårdene og gøre dem éndimensionale.

England

På denne engelske kirkegård står græs og vild kørvel i blomst i fredfyldt harmoni, der kun brydes midlertidigt, når en ny begravelse nødvendiggør, at der slås et spor i græsset frem til graven.

Foto: Forfatteren

Længere fredningstider vil både bogstaveligt og overført give kirkegårdene mere indhold.

Længere fredningstider vil genskabe den langsomme cyklus og gøre det muligt at få fornemmelsen af at møde lidt af evigheden på kirkegården.

I sin lille bog "Langsomheden" skriver Milan Kundera:

"Der er en hemmelig forbindelse mellem langsomheden og erindringen, mellem hurtigheden og glemslen. Lad os forestille os en yderst banal situation: en mand går på gaden. Pludselig ønsker han at komme i tanker om noget, men mindet forflygtiger sig. I dette øjeblik sagtner han automatisk sin gang. Én, der forsøger at glemme en pinlig begivenhed, som han lige har oplevet, sætter derimod farten op, som om han hurtigt ville fjerne sig fra det, som stadig er for tæt på ham i tiden.

I den eksistentielle matematik tager denne erfaring form af to elementære ligninger: graden af langsomhed er ligefrem proportionel med erindringens intensitet; graden af hurtighed er ligefrem proportionel med glemslens intensitet."

Langsomheden bør beherske kirkegården, hvis den skal give rum for erindringens intensitet og give den besøgende tid til at følge opfordringen, indskrevet på den svenske kirkegårdsportal: Tänk på döden.

England

Vedligeholdelsen er minimal på denne engelske kirkegård og fredningstiden tilsyneladende så lang, at navnene på de smukke gravsten slides væk, før de fjernes eller synker i jorden af sig selv.

Foto: Forfatteren

Undskyld skriften...

Af Poul Søgren

Grafiker og skriftdesigner, MDD

Længe før papiret blev opfundet, satte stenhuggere i Babylon og Ægypten deres mærke på historien. Og de bogstaver, som romerne lod hugge på deres mure og triumfbuer, er den dag i dag grund-laget for typografien i vores bøger og aviser.

I det daglige forbinder vi skifter og bogstaver med papir. Men vigtige budskaber skal stadig hugges i sten. Det gælder

Hieroglyffer
Foto: Forfatteren

først og fremmest indskrifterne på gravstenene i vores kirkegårde. Og disse skrifter skal hver dag ses og læses. De sættes ikke ind på en hylde som en bog. Eller smides væk som gårdsdagens avis.

Derfor er det vigtigt, at stenhuggere får en ordentlig uddannelse, så de kan lave arbejde af kvalitet.

Stenhuggerens professionelle indsats kan groft sagt opdeles i to hovedområder: Det layoutmæssige – det at kunne formgive, planlægge og disponere en opgave, og det rent håndværksmæssige – altså det at kunne hugge en tekst ind i stens overflade på den smukkeste måde. Begge områder er vigtige og har betydning for det samlede resultat, fordi det alt sammen er noget, som hører med til at kunne lave en god formløsning. Det er mit indtryk, at det udførende arbejde med at hugge bogstaverne (eller sandblæse dem) har taget magten. Det fylder meget mere i en travl hverdag, end det at tænke i skrift, form og æstetik.

Stenhuggeren som formgiver

Lay-out'et er en udfordring til stenhuggerens kunstneriske og æstetiske evner. At kunne lave et godt layout kræver naturligvis en vis portion medfødt formsans og en fornemmelse for tingene, men stenhuggeren skal i lige så høj grad have en grundlæggende viden om kompositoriske og stil-mæssige virkemidler. Det er nemlig ikke udelukkende fornemmelse og sans det hele. Der findes faktisk konkrete og håndfaste metoder og teknikker, hvormed man kan arbejde sig frem til en god formløsning. Disse teknikker og metoder bør være en vigtig del af den professionelle stenhuggers faglige bagage eller 'værktøjskasse'.

"Skriftlære for stenhuggere"

Foto: Morten Jac

Det hele starter med skriften. Kendskab til skrifthistorien, basal viden om skrift og typografi, en god fornemmelse for størrelser og afstande osv. – alt det tager tid at lære, og derfor er det vigtigt, at man i undervisningen af stenhuggerlærlinge tager fat på dette område – langt mere og langt dybere end det gøres på uddannelserne i dag.

Det handler om faglighed

Tager stenhuggerne ikke udfordringen op nu, risikerer faget at lide samme skæbne som typograffaget gjorde for 20 år siden. Her lod man også hånt om den typografiske faglige

viden og tradition og lod pludselig computeren og tekstbehandlingsanlæggene præge arbejdet. Den faglige kvalitet gled langsomt ud af billedet, og typograferne reducerede sig selv til blot at være tasteoperatører, som skrev tekst ind på en skærm. Snart tog ufaglærte, som også kunne bruge et tastatur – men til den halve løn – arbejdet fra typografen, og væk var mere end 500 års faglig viden.

Hvis de faglærte stenhuggere vil forhindre, at ufaglærte, bevæbnet med sandblæsnings udstyr, skal overtage det hele, skal der faglig oprustning til, og her mener jeg at især viden på skriftområdet. Det skal simpelthen være synligt og tydeligt for omverdenen, at stenhuggeren er ekspert og fagmanden, som kan øse af sin viden, når han rådgiver kunder, og som i sit arbejde demonstrerer en kvalitetsmæssig forskel.

Stenhuggeren og det kulturhistoriske ansvar

I første omgang er det selvfølgelig stenhuggerfaget, der er i farezonen. På lidt længere sigt er det kvaliteten i de gravsten vi skal se på vore kirkegårde, som det går ud over. Derfor handler det om skriftkultur, om kirkegårdskultur og en masse andet, men selvfølgelig også om et årtusinder gammelt fag, som risikerer at glide ud i glemselen.

Derfor kære stenhuggere: Handsken er kastet for længe siden. Det bliver spændende at se om I snart vil tage den op...

Poul Søgren er forfatter til bogen »Skriftlære for stenhuggere«, som udkommer i december 2005.

Dødeboligens arkitektur og ornamenter

– fra Makro- til Miniboliger

Af Karin Kryger

Kunsthistoriker, mag. art.

Artiklen er inspireret af forskellige temaer indenfor gravmælekunsten, som jeg har arbejdet med gennem årene. Undertitlen fra makroboliger til miniboliger hentyder til, at jeg vil vise, hvorledes den store gravmindekunst kan afspejle sig i mere beskedne kirkegårdsmonumenter. Artiklen foregiver ikke at være hverken udtømmende eller dybtgående, men vil blot præsentere enkelte eksempler på forandringen fra den grandiose arkitektur og skulpturværker til typemonumentet.

Den attraktive bolig

I livet som i døden gælder det om at erhverve sig en attraktiv bolig. Bo Bojesens tegning fra 1977 afspejler at forventninger og ønsker om det sidste hvilested ikke har ændret sig væsentlig i de sidste mange tusinde år.

Det faktum, at vi skal herfra, har siden de tidligste tider frembragt nogle af de mest fremragende kunstværker mennesket har skabt. Pyramiderne, mausolæer, gravkapeller, kirkegårdanlæg og kirkegårdsmonumenter. Store bestræbelser er gjort for at forlænge erindringen om de afdøde. Dødeboligerne afspejler til alle tider, hvilke tanker mennesket har gjort sig om meningen med livet, døden og livet efter døden.

Den viden mennesket har om, at døden er uundgåelig, har utvivlsomt bidraget til, at mennesket lige siden de tidligste civilisationer, har rejst gravminder, blivende monumenter og bygninger for de døde.

Dødeboligerne er i den vestlige kultur udformet i forskellige typer, der ofte stammer fra oldtiden. Ægypten, og det klassiske Hellas og Rom. Jeg vil præsentere nogle af disse grav-

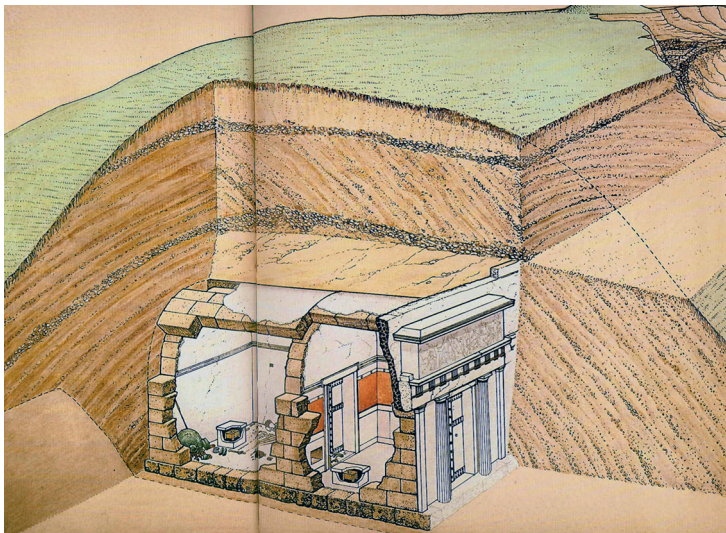
mindetyper, som de oprindelig var udformet, og hvorledes de er blevet brugt i Danmark.

Kæmpehøjen

En udbredt gravform var kæmpehøjen eller som den også kaldes *tumulus*. Tumulus kommer af det latinske *tumulare* dvs. at begrave eller lægge i gravhøj. Her bringer gravens udformning klare associationer til en bolig. Fundet af Alexander den stores fader, kong Philip 2. af Makedoniens grav i 1977 i Vergina i nærheden af Saloniki i det nordlige Grækenland er en af de største arkæologiske sensationer i det 20. århundrede. Da de fornemme og rigt udstyrede grave i den klassiske oldtid har været hjemsøgt af gravrøvere, er det ganske enestående, at en så rig grav som Philips undgik gravrøvernes hærgen. Philip blev myrdet 336 f. K. og hans grav er

Efter Bo Bojesen 1977, Politikens Forlag.

en kombination af et mausolæum og en jordgrav. Det her viste snit gennem Philips grav viser, at indgangen til graven var udformet som en husfacade med søjler og en mægtig port ind til gravkamrene. Sådanne indgange til gravkamre er velkendte i det græske område. På den øverste del af facaden er bevaret et maleri af en jagtscene. En sekulær scene, der understreger gravens karakter af bolig.

Graven er her et hus – en bolig for den døde konge.

I Nordeuropa har vi kendskab til kæmpehøje, langdysser og runddysser fra et par tusind før hvor tidsregning. Kæmpehøjene med deres stendysser er resterne af gravkamrene, hvor jorden, den beskyttende jordhøj, i tidens løb er forsvundet. Vi opfatter gravtypen som speciel nordisk, men den findes på Balkan de Britiske Øer og hele Nordeuropa.

Kæmpehøjen med stendysse som dødebolig finder man i nyere tid både som store mausolæer og til begrænsede mindre parceller. Men stendysse på kæmpehøjen kan også udføres i en noget mere beskedne udgave.

Henry Petersens gravsten
på Solbjerg Kirkegård.
Foto: Forfatteren

Bautaen

Bautaen, den rått tilhuggede mindesten har en fornem repræsentant i Jellingestenen og andre runestene. På vores kirkegårde finder man utallige bautaer inspirerede af disse ærværdige nordiske monumenter. Denne type, der findes som mægtige kæmpesten som beskedne marksten har bevaret sin popularitet til i dag.

At den nordiske vikingebauta inspirerede antikvartegneren og kalkmalerirestauratoren Magnus Petersen, da han udfor-

Niels Hansen Jacobsen:
Gravmæle over Marinus og
Thora Jensen Vejen Kirke-
gård.
Foto: Forfatteren

mede et monument for Nationalmuseets direktør Henry Petersen i 1897 er ikke overraskende. Den store bauta har referencer til såvel Jellingesten som svenske runestene fra den yngre vikingetid.

Elementerne i Henry Petersens gravsten, drageslynget omkring et kors og gravskriften, der er formuleret som et norønt digt med bogstavrim og billedlige omskrivninger, de kaldet kendinge. Elementerne hentyder naturligvis til Henry Petersens arbejde med den nordiske oldtid.

Men bautaen findes også i mindre og alligevel fint kunstnerisk udførte udgaver. På Vejen Kirkegård har man en fin samling af Niels Hansen Jacobsens gravstene, små og fordringsløse, men alligevel skabt med sans for form og dekoration.

Digteren Dan Turèlls næsten selvudslettende gravsten er en marksten, der savner enhver form for dekoration. Men som det ses, så bidrager publikum til monumentets dekoration ved at bringe votivgaver, der hentyder til digteren Dan Turèlls liv og gerning, kuglepenne, joints og andre skod, tomme rødvinflasker mm.

Klippen

Klippe og grotte formationer var populære elementer i den romantiske have og det smittede også af på gravmælekunsten. Medvirkende var muligvis også, at barokkens kunstnere som f.eks. den italienske billedhugger Gianlorenzo Bernini holdt af at bruge klippe og stenformationer som piedestaler for skulpturværker, noget der igen kan have inspireret danske kunstnere til at bruge motivet. En nordmand kan selv i

døden savne sin hjemegn, og de efterladte har ved udformningen af den norsk fødte Cecilia Christina de Schøllers gravmæle fra begyndelsen af 1800-talet draget omsorg for, at den døde skulle føle sig hjemme. Indskriften fortæller at afdøde var ”tro som Norges Klipper”.

Dødegrotten den dødes hule

Vor Herre Jesus Kristus blev efter korsfæstelsen lagt i en klippehule og klippehulen eller grotten, der gemmer den døde kendes i mange versioner. Det første gravmæle, der blev anbragt på Assistens Kirkegård i København var en grotte anbragt i en romersk cippus. Det nu forsvundne gravmæle var skabt af Johannes Wiedewelt efter den afdøde Johan Samuel Augustins anvisninger. De latinske indskrifter *Bene qui lavit Bene qui vixit* dvs. Den der har levet skjult har levet godt og den nederste indskrift *Foris Malva asphodelque/intvvs Mortvvs* dvs. uden for er malva og asfodil og inden i en afdød er efter hhv. Ovid og Hesiod.

Den viste tegning viser billedhuggeren Nicolai Dajons bud på en dødegrotte. Vi skimter en grædepil bag ved. Øverst en ugle, Minervas fugl, der symboliserer visdom, en slange, der også anses for at være et klogt dyr, men også kan symbolisere evigheden, en skrubtudse, hvis betydning i denne sam-

Cecilia Christina de Schøllers gravmæle på Assistens Kirkegård.
Foto Forfatteren

menhæng jeg ikke er ganske klar over, valmuekapsler, *Søvnens* blomst og i selve nichen urnen, der symbolsk indeholder den afdødes aske omvundet af en cypresguirlande.

En grotte på Assistens Kirkegård rejst over Frederik Udbye, død 1812 og hans hustru Henriette Udbye, død 1820, havde oprindelig en fugl ovenpå, som desværre nu er fløjet. Jeg har tidligere tolket den forsvundne fugl som en ørn eller falk, men efter Dajons tegning er kommet til min kundskab tror jeg, at her har været tale om en ugle, hvilket i øvrigt også bekræftes af Frederik Thaarups beskrivelse af monumentet fra 1833 i bogen *Vor Frue Kirke korteligen beskrevet*. Tegningen er betegnet på bagsiden: "Approberet. det kgl. Akademi for de skønne Kunster. 5te April 1817. C.F. Hansen/Baden". Jeg har en mistanke om, at grotten på Assistens Kirkegård over Frederik og Henriette Udbye er delvist udført efter denne tegning om end i en knap så detaljeret udgave. Her er det rige dyreliv sparet væk og kun lidt vegetation er hugget i sandstensgrotten. Det er i øvrigt ikke sjældent, at man ser projekter til gravminder blive realiseret i betydelig mere skræbete udgaver end oprindelig tænkt.

Pyramiderne

Anlægget med de tre pyramider i Ghisa for kongerne Keops, Kefren og Mykerinos stammer fra ca. 2570-2500 f.K. Den største - Keopspyramiden - var oprindelig 146,40 m høj 230,6 m. på hver side. Arealet er mere end det dobbelte af S. Peters i Rom. Pyramiderne er bygget i en lokale kalksten og har oprindelig været dækket af limstenblokke og topstenen var måske forgyldt.

Adskillige pyramidetekster skildrer, hvorledes faraoen bruger solens stråler til at stige til himmels. Pyramiden er således måske et billede på solens stråler gennem skyerne. Pyramiden er senere brugt som symbol for den fyrstelige ære. Pyramidens form har siden oldtiden givet inspiration til utallige monumenter.

Uagtet at forfattere i antikken som f.eks. Herodot og Plinius forholdt sig stærkt kritiske til pyramiderne og anså pyramiderne som et udtryk for bygherrernes forfængelighed, blev der bygget flere gravminder i det romerske rige, der var udformet som pyramider. En af de berømte er Gaius Cestius' pyramide i Rom, som enhver, der har besøgt den protestantiske kirkegård i Rom har stiftet bekendtskab med. Den stammer fra kejser Augustus' tid og er dateret ved indskrifter til o. år 12. Pyramiden er dækket af marmorplader og er mere

Nikolaj Dajon: Udkast til mindesmærke eller monument for en god godsejer. Privateje.

spids end de ægyptiske pyramider. Det var mere denne pyramide end de ægyptiske som kunstnerne efterlignede, når de brugte pyramiden som et element i deres gravmæler.

For Fru Anne Marie Neergaard på Svenstrup skabte Johannes Wiedewelt i 1791 et storslået epitafium i Ringsted Kirke, hvor ægteparret Anne Marie og Jens Bruun Neergaards sarkofager var sat ind i en niche under en pyramide. På sarkofagerne er anbragt urner, så Ægteparrets portrætter er anbragt på forsiden.

En lignende men af betydelig mere beskeden dimension er denne lille bolig for Anders Neergaard på Assistens Kirkegård i København. Den har dog nogen af de samme elementer som pyramiden i Ringsted en niche med en urne (sarkofagen blev der ikke plads til) og foran nichen kornneg lagt over kors.

Obelisker

Obeliskerne rejstes i Ægypten til ære for Solguden Ra, men tilsyneladende også i forbindelse med faraonernes regeringsjubilæer, altså var obelisker et herskersymbol. Mange af Ægyptens obelisker blev bragt til Vesteuropa af begærlige

Gaius Sestius pyramide i Rom.

Foto: Forfatteren

magthavere, for hvem alene det at formå at bringe de store monumenter til Europa, var en triumf og udtryk for magt. En står i f.eks. i Istanbul, 13 i Rom og byerne Paris, London og New York kan også prale af deres obelisker.

På Holmens Kirkegård i København står Johannes Wiedewelts monument for de faldne fædrelandsforsvarere fra Slaget på Rheden 2. april 1801, der er udført efter idé af kobberstikkeren G.L. Lahde. Monumentet består af følgende elementer: På højens nord/østside er anbragt en obelisk hugget i én grå norsk marmorsten. Obelikken står på et grotteformet postament af granitkvadre med niche, hvori er en buet indskrifttavle i hvid marmor italiensk med en laurbær- ege- og cypreskrans foroven. Laurbær hører til en af sejrsgudindens Victorias attributter. Da laurbær ikke taber sine blade om vinteren, er laurbær også et evighedssymbol. Egekransen var et romersk hæderstegn, der blev givet til de borgere, der satte livet på spil for medborgerne. Det er forklaringen på, at de danske embedsmandsuniformer har egeløv på skuldrene. Cypressen er ligeledes et antikt symbol, en attribut til underverdenes gud *Pluto*, og indgik i den antikke gravkult.

Foran monumentet ligger en række af 11 kampesten, der bærer efternavnene på de faldne søofficerer og de skibe de gjorde tjeneste på. Oprindeligt lå der en masse mindre granitsten, der repræsenterede de menige faldne søfolk, men de er desværre væk i dag, uagtet disse sten har udgjort et væsentligt element af monumentets helhed. Den klassiske obelisk og krans er altså her kombineret med den nordiske gravhøj, hvor fædrelandets helte har fundet deres dødebolig.

Den ægte obelisk er skabt af en monolit, dvs. den er hugget i én sten. Lahde berettede, at det betød meget for Wiedewelt, at obelikken var en ægte obelisk, og ikke var sat sammen af flere led, som f.eks. Frihedsstøttens obelisk af sandsten.

Mausolæer

Et mausolæum er en bygning, der rummer kisterne af en eller flere personer. En af verdens 7 vidundere i den antikke verden var kong Mausolos' gravminde i Halikarnassos rejst af han enke Artemisia ca. 353 f.K.

Kongen har altså givet navn til en bygningstype. Her er tale om et rigtigt hus for den afdøde, der findes i utallige udformninger.

Typerne på antikke mausolæer er mangfoldige. Cecilia Metellas mausolæum er fra o. 50 f. Kristus. Hun var triumfieren Crassus svigerdatter. Den øverste del af mausolæet stammer fra o. 1300.

Monumentet for de faldne
fædrelandsforsvarere.
Foto: Forfatteren

Cecilia Metellas muso-
læum, Via Appia i Rom.
Foto: Forfatteren

Vi har ikke i Danmark den samme tradition for mausolæer på kirkegårdene, som man har i udlandet, og på Assistens Kirkegård er der i dag kun et mausolæum, nemlig Peter Frederik von Scholtens mausolæum.

Den kan tjene som et eksempel på, at dødeboligen på et tidspunkt kan forekomme gammeldags og utidssvarende, så man har et behov for at bygge den om. Mausolæet fremstår i dag i hovedsagen i den skikkelse det fik i 1894, hvor arkitekten Valdemar Schmidt ombyggede mausolæet og isatte de gotiske vinduer.

Det vides ikke præcist, hvorledes bygningen tog sig ud tidligere, men bygningen har haft stråtag, der allerede i 1870 blev udskiftet med et spåntag. Kapellet nævnes så tidligt som i 1819.

Noget kunne tyde på, at kapellet har haft en ganske anden fremtoning, og stråtaget kunne indikere, at her mere var tale om en eremithytte end et gotisk kapel. Dødeboligen kan altså sagtens ligge under for senere tiders moder og smagsændringer.

Sarkofagen

På Vatikanmuseet står Lucius Scipio Barbatus sarkofag fra det 3. århundrede før Kristus, som oprindeligt stod i scipioernes begravelse ved Via di Porta Sebastiano. Den har en dorisk frise, tandsnit og joniske volutter på låget. Den har fået utallige efterfølgere ud over det ganske Europa.

En dansk version, som G.F. Hetsch har ansvaret for, er noget mere beskeden, og Hetsch har sparet den doriske frise væk, til gengæld har han tilføjet en laurbær frise på sarkofagens fodgesims. Monumentet er rejst for Christian von Schmettau og står på Assistens Kirkegård. Efterligninger af Lucius Scipios sarkofag kendes bl.a. også fra Garnisons Kirkegård, hvor Carl Brummer har udført en sarkofag og fra Vestre Kirkegård.

En nyere fortolkning af antikke sarkofager, er Siegfried Wagners fra 1920'erne på Vestre Kirkegård. Den er meget minimalistisk i sit udtryk og de dekorative elementer som krans og indskriftstavle står stærkt forenklede.

Den græske stele

Gravstelerne på den antikke gravplads Kerameikos i Athen virker meget velkendte. Det hænger sammen med, at man i 1800-tallet i høj grad lod sig inspirere af de græske gravsteler,

lige som man lod sig inspirere af deres dekorationer, akroterer, antifixer og motiver som de såkaldte afskedsscener. De her viste gravsteler er kopier. Originalerne står på det arkæologiske museum i Athen og er fra 300-tallet før Kristus. (Fig. 20).

Især H.E. Freund brugte de græske gravsteler som inspiration for sine gravmæler. Men også i dette århundrede har den græske stele inspireret til gravminder.

Cippien

Den romerske cippus, hvis form består af en piedestal med en gavltrekant eller en rund gavl brugtes i romerriget både som monument og som grænsesten. (Fig. 23). Den her viste tegning udført af Nicolaj Dajon af en dansk cippus er betegnet "Approberet i Samlingen d: 9 Martii 1806," og herefter med syv navne, der må være navnene på initiativtagerne til monumentet (Landsperg, C. Stüb[?] Anders Nielsen, Rasmus Jensen Jacob Andersen Peer Rasmussen Hans Jensen: N. Lye). I den runde gavl er en fremstilling af *Fugl Fønix* der hakker sit bryst til blods for at nære sine unger og nederst på monumentet ses neg over kors og en le. På siden en tårekrukke, den krukke hvor de sørgende samlede deres tårer og nedlagde i graven.

Siegfried Wagner: sarkofag over Harry og Margrethe Andersen på Vestre Kirtegård.

Foto: Forfatteren

Gravsteler fra Kerameikos, Athen.

Foto: Forfatteren

Romersk cippus efter Karin Kryger 1985.

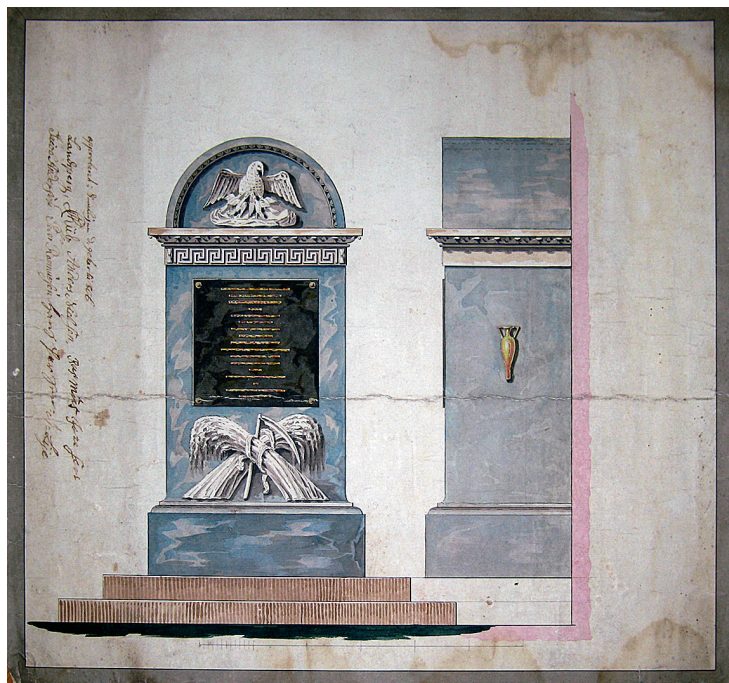
Desværre savner forfatteren efterretninger om, hvem monumentet var bestemt for, så hvis nogen nikker genkendende til monumentet på tegningen, vil jeg være taknemmelig for at få oplyst, hvor det er og for hvem det er rejst.

Søjlen

For de romerske kejsere Trajan og Marcus Aurelius rejste man søjler, hvor kejserens brændte knogler blev lagt i en gylde urne og anbragt i søjlens sokkel. Øverst på søjlen anbragtes kejserens statuer. De er senere blevet erstattet med statuer af hhv. Peter og Paulus. Selve søjlen og soklen forsynedes med relieffer der skildrede kejserens liv og deres apoteose, dvs. guddommeliggørelse. Også her er det væsentligt for gravmælets budskab, at vi får at vide, hvem den afdøde er, og hvor han går hen. I dette tilfælde til en ophøjelse i en anden verden.

Frederik 5.s gravmæle i Roskilde Domkirke består, foruden af en sarkofag også af en søjle, som kunstneren Wiedewelt kalder *Apoteosens Søjle*.

Det er naturligvis majestæten apoteose, dvs. guddommeliggørelse i kristen forstand forstået som saliggørelse. Wiedewelt er meget tydeligt inspireret af de romerske kejsersøjler. Selvom Frederik 5. ikke blev brændt, hvad der på dette tids-

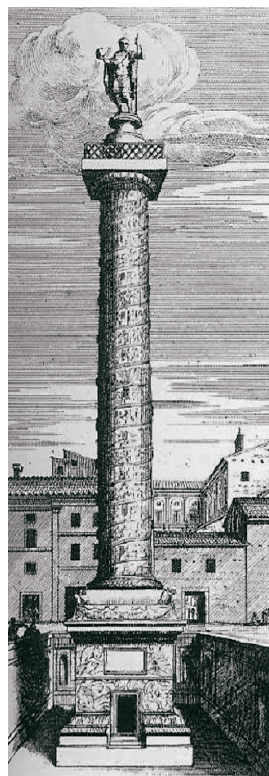
Nicolai Dajon: Udkast til gravmæle 1806. Privateje.

punkt ville være ganske utænkeligt, så kunne man symbolsk anbringe hans urne på apoteosens søjle og også derved ligne ham med de guddommeliggjorte romerske kejsere.

Den afbrudte søjle symboliserer forkrænkeligheden og det afbrudte livsløb. Indskriften på monumentet over Abraham Pelt og familie fra 1781 og udført af Johannes Wiedewelt fortæller, at ægteparret havde en søn, der døde før forældrene, så at den mandlige linie af slægten er lukket og aldrig vil åbnes igen. Her symboliserer den afbrudte søjle ikke alene det afbrudte liv men også en slægt, der uddør.

I almindelighed repræsenterer den afbrudte søjle ideen om, at livet afbrydes, og at livet påbegynder sit forfald, straks det skabes.

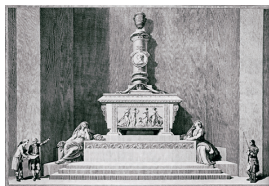
Jeg vil nu afslutte denne vandring mellem de store ambitiøse dødeboliger, og de små beskedne ved indgangen til hvad man kan kalde et attraktivt smukt beliggende parcelhuskvar-

Trajan's søjle 113 e.Kr.
Efter Karin Kryger 1985.

Johannes Wiedewelt: Abraham Pelt og familie S. Petri Kirkes Kapel 1781.
Foto: Forfatteren

Frederik 5.s gravmæle i Roskilde Domkirke. Stik af J.F. Clemens.

ter med almindelige typeboliger. Men uagtet at en dødebolig kan være beskeden, er det ingen hindring for at den også kan være æstetisk, smuk eller blot funktionel.

Litteratur

- Androniconos, Manolis, *Vergina. The Royal Tombs*, Athen 1997
- Buurgaard, Lise og Agner Frandsen, *Træet i Stenen. Billedhuggeren Niels Hansen Jacobsens gravmæler og Mindesten*. Ribe 1989.
- Curl, James Stevens, *Death Architecture*, Gloucestershire 2002, revision af samme forfatters, *The Celebration of Death*, London 1980.
- Curl, James Stevens, *Egyptomania, The Egyptian Revival: a Recurring Theme in the History of Taste*, Manchester/New York 1994.
- Frederiksen, Anne Sophie og Signe Buch Jensen, *Guide til Niels Hansen Jacobsens Gravsten*, Vejle/Århus 2002.
- Habachi, Labib, *The Obelisks of Egypt*, Cairo 1984
- Jørgensen, Hans Henning og Klaus Frederiksen (red.), *Garnisons Kirkegård*, med bidrag af Peter Olesen, Eva de la Fuente Pedersen, Jesper Gram Andersen og Gitte Kjær, Kbh. 1998
- Kryger, Karin, "Det national Monument, enevældig magtdemonstration og borgerlig solidaritet", *Forblommet Antik, Klassicismen i dansk arkitektur og havekunst. Studier tilegnede Hakon Lund* 18. oktober 1988.
- Kryger, Karin, "Kun den som er glemt er død", *Billedhuggerne Olga og Siegfried Wagner*, Vejle Kunstmuseum 2005.
- Kryger, Karin, *Allegori og Borgedyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark ca. 1760-1820*, Herning 1985.
- Kryger, Karin, *Allegori og Borgedyd, studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark ca. 1760-1820*, Herning 1985.
- Lahde, G.L., *Mindesmærker på Assistencekirkegården*, Kbh. 1801-11.
- Lehner, Mark, *Egyptens Pyramider, Historie Arkæologi Arkitektur*, Kbh. 1998.
- Nielsen, Carsten Bach, "Ægyptiske motiver i gravkunsten", *Arven fra Ægypten, II, Genopdagelse, Mystik Og Videnskab*, Århus 2001, 35-58.
- Pedersen, Eva de la Fuente og Marianne Linnée Nielsen, *Skriften på Stenen*, Kbh. 2003.
- Sommer, Anne Louise, *De dodes Haver. Den moderne Storbykirkegård*, Odense 2003.
- Stumann, Steffen, "Henry Petersen" *Arkæologiens Farum, Antikvarer, Fortidsminder, Oldsager*, Farums Arkiver og Museer 1997, 26-30.
- Thaarup, Frederik, *Vor Frue Kirke korteligen beskrevet*, Kbh. 1833. Netudgave www.erevit.dk/ebog/thaarup/vorfrue/html.
- Wessel-Tolwig, *Mindehøjen for 2. April 1801*, Korsør 2000.

Indgangen til Holstebro kirkegård.
Foto: Forfatteren

Spontan sorg og impromptu-mindesmærker

– nye mindehøjtider og midlertidige mindesteder i en flydende modernitet

Af Michael Hviid Jacobsen

lektor i sociologi, Aalborg Universitet

Fremvæksten af flydende moderne gravsteder og mindesmærker

Vi lever i en tidsperiode, hvor den hastige og gennemgribende samfundsforandring ofte kan tage pusten fra selv de mest omstillingsparate, innovationsvillige og fleksible. Disse radikale ændringer finder sted inden for alle livets sfærer, men også inden for dødsområdet i almindelighed og måske begravelsesområdet i særdeleshed. Begravelsesernes 'langsomme kultur' skal nu pludselig måles, evalueres, tilpasses og optimeres ud fra det omkringliggende samfunds 'hurtige kultur', som en præst engang betegnede det for mig i et interview (Jacobsen 2002:429).

Hermed mente han, at begravelsesområdet repræsenterede en fastforankret og forholdsvis statisk tradition i samfundet, der kun vanskeligt lod sig forandre, og som ofte af naturlige årsager derfor ville sakke bagud eller repræsentere et time-lag i forhold til de hastige forandringer inden for øvrige områder eller domæner i samfundet. Vi lever med andre ord i det, den polske sociolog Zygmunt Bauman (2005) har betegnet som 'en flydende modernitet', hvor den hastighed og gennemgribende karakter af samfundsforandringerne er med til ubønhørligt at rykke alle fortidens faste og rodfæstede traditioner op med rode, uden dog samtidig at erstatte dem med nye traditioner, sædvaner og ritualer.

Spørgsmålet er, om dette er en korrekt observation – at vi lever i et afritualiseret, affortryllet og aftraditionaliseret samfund – eller om der skabes og opstår noget nyt, der hvor der tidligere var fast forankring og forudsigelighed, faste rutiner

og måder at gribe tingene an på – også i forbindelse med døden.

Der er dog som nævnt tegn på, at vi lever i en mere flydende samtid end tidligere, hvilket spiller ind på vores håndtering af døden og begravelsen. Dette kan illustreres ved befolkningens øgede geografiske mobilitet og den omsiggribende globalisering, der bevirker, at vi ikke længere nødvendigvis bor eller opholder os det samme sted hele livet, samtidig med at vi i princippet kan nå stort set alle steder på forholdsvis kort tid. Den konventionelle begravelse, hvis man kan tale om en sådan, hvor netop det konkrete sted, det fysiske rum og lokaliteten (det lokale) er altafgørende, har som konsekvens i dagens Danmark fået konkurrence eller møder udfordringer fra en række kanter: Antallet af muslimer, der sender deres døde tusindvis af kilometer for at blive begravet, vidner om en vis etnisk-lokal dimension i en ellers mere global begravelseskultur, virtuelle begravelsespladser og mindeportaler flourer på internettet i hidtil uset omfang, der finder brydninger sted i ritualer og ceremonier inden for Den danske Folkekirke så som retten til rockmusik ved begravelseshandlinger, muligheden for at have lyskæder på gravpladser eller at kunne strø afdødes aske ud over det åbne hav osv.

I de senere år har vi også kunne bevidne, hvordan ulykker eller katastrofer som masse mordene på den amerikanske Columbine High School (Hauser & Scarisbrick-Hauser 2003), tsunami-ødelæggelser, flystyrt (Katz & Bartone 1998), fodboldkatastrofer (Walter 1991) og lignende ligeledes i det mindste indledningsvis forflytter de efterladtes opmærksomhed fra det konkrete begravelsessted, graven, som til tider end ikke kan etableres, mod det dramatiske dødssted, og hvor begravelsen nogle gange kun kan finde sted *in absentia* af den afdøde. Derudover har vi også set fremvæksten af de såkaldte *wet graves* (Haga 1985), som man efterhånden kender fra utallige ulykker til søs, og som vi i nyere tid særligt har set i forbindelse med de dramatiske forlis af *Kursk*, *Estonia*, *Alexander Kielland* eller *Herald of Free Enterprise*. Disse *wet graves* og deres medfølgende ceremonielle og rituelle mindestunder udgør den ultimative og i bogstaveligste forstand mest flydende begravelses- og mindeform, næsten totalt frigjort fra det konkrete fysiske rum, hvor der kastes kranse på det åbne hav, holdes mindehøjtider på skibsdæk og den estimerede position for ulykken genbesøges på særlige højtider, mens de afdødes specifikke lokalisering, med mindre det er lykket at bjærge dem, for altid forbliver ukendt.

Disse hændelser har også fordret fremvæksten af nye sorgformer. Det bliver således i visse tilfælde snarere dødsstedet

og ikke begravelsesstedet, der bliver omdrejningspunktet for sorgen og minderne.

En tilsvarende og efterhånden stadig mere udbredt variant af de omtalte *wet graves* findes dog også, når ulykken, uheldet eller katastrofen indtræffer på land, som ved trafikulykker eller voldelige overfald med døden til følge. Sådanne dramatiske hændelser afføder, som alle dødsfald, behov for at sørge, mindes, erindre og samles, men ekstreme oplevelser i forbindelse med eksempelvis voldsomme dødsfald fordrer, måske endda i større grad end ved såkaldt 'almindelige' eller 'naturlige' dødsfald, en aktiv involvering, en rituel indsats og en mulighed for at mindes de(n) afdøde og dermed for at genetablere den samfundsmæssige rytme og orden (Quarantelli 1978). I det nedenstående vil jeg kort sammenfatte nogle teoretiske konturer af en sociologisk forståelse af nogle af de nye minde- og begravelsesformer, henholdsvis 'spontan sorg' og 'impromptu-mindesmærker', der opstår i forbindelse med særligt dramatiske dødsfald, og eksemplificere dem med udvalgte nyere hændelser hentet primært fra Danmark. Således bygger denne artikel ikke på egen indsamlet empiri, men aspirerer mod at præsentere en indledende generel forståelsesramme, inden for hvilken fremtidig og uddybende empirisk arbejde med spontan sorg og impromptu-mindesmærker kan udføres.

Spontane mindehøjtider og solidarisk sorg

Begravelser og mindehøjtider er for de levende, for de sørgende, for de efterladte. De har til alle tider således tjent det formål "rituelt at assistere de efterladte gennem deres sorg og hjælpe dem tilbage til samfundets hverdagsrutiner. Døden er forurenende, og begravelsen udgør således et renselsesritual" (Kearl 1989:95). Derudover tjener begravelser, udover den praktiske bortskaffelsesopgave af den afdødes krop, også den funktion, at de genopretter den sociale orden og fællesskabet, der midlertidigt blev forstyrret eller iturevet af et dødsfald. Begravelser har i vores samfund de seneste mange årtier fortrinsvis været et privat anliggende forbeholdt de nærmeste og er, som det stadig proklameres i avisernes nekrologer, foregået 'i stilhed'.

Men hvad nu, hvis dødsfaldet har været særligt dramatisk, at det udover en egentlig begravelsesceremoni for de nærmeste pårørende også fordrer, at fremmede mennesker, som ikke direkte er berørt af det pågældende dødsfald, har behov for at deltage i en form for 'rensesritual', som Michael C. Kearl omtaler? Ulykken på Roskilde Festivalen, der i 2000

kostede ni unge mennesker livet, mordet på den italienske rygsæk-turist Antonio Currá i efteråret 2003, den tragiske trafik-ulykke i Brønshøj i efteråret 2004, hvor to mennesker og et ufødt barn mistede livet, og drabet uden for Café Rust i foråret 2005 – alle disse dramatiske hændelser, til trods for deres indbyrdes forskellighed i forhold til skyld og overlæg, havde den fællesnævner, at de efterfølgende samlede store skarer af mennesker, der havde behov for at bearbejde dødsfaldene sammen – mennesker som ofte ikke havde kendt de(n) afdøde, mens vedkommende var i live, og som ofte end ikke kendte hinanden. Dødsfaldene blev almindeligvis i offentligheden betragtet som meningsløse, fordi de udgjorde arketyper på 'unaturlige' dødsfald, og for mange havde det tydeligvis en terapeutisk effekt at deltage i de interimistiske mindehøjtider, som ofte spontant blev iværksat kort efter drabene eller ulykkerne.

Tidlige eksempler på disse såkaldte 'spontane mindehøjtider' har fortrinsvis været forbeholdt de kendte og folkekære, statsmænd eller musikere, som i forbindelse med mordene på John F. Kennedy og John Lennon og senere i forbindelse med den trafikulykke, der dræbte Prinsesse Diana (Fogo 1994; Walter 1999). Fælles for disse spontant opståede mindehøjtider var, at omfattende menneskehav blev skabt netop på de steder, hvor døden havde indtruffet, eller på andre steder, der havde en symbolsk betydning i forhold til den afdødes liv og levned så som Abbey Road-studierne i forbindelse med Lennons død eller Kensington Palace i forbindelse med Dianas. Også i forbindelse med terrorangrebet på World Trade Center og Pentagon den 11. september 2001 opstod der efterfølgende spontane og kollektive sorgreaktioner, hvor der blev nedlagt kranse, afholdt mindehøjtider og senere rejst permanente monumenter og bygget mindemuseer (Green-span 2003; Grider 2001). Her blev det oprindeligt spontane, diffuse og flydende således efterfølgende gjort til noget mere solidt, varigt og permanent.

Sorg er i almindelighed et solidaritetsskabende fænomen, men som regel forbeholdes de følelsesmæssige udbrud til sammenhænge, hvor man befinder sig blandt mennesker, der i forvejen og i en vis intim forstand kender hinanden og kendte de(n) afdøde. Sådan forholder det sig dog ikke med de spontane sorgscenarier og mindehøjtideligheder, som vi – nu også på dansk grund – i en mangfoldighed af former har set vokse frem i de senere år (Durbin 2003; Santino 2006; Senie 1999). De amerikanske sociologer Allen Haney, Christina Leimer og Juliann Lowery (1997) betegnede dette forholdsvis nye fænomen for 'spontane mindehøjtider' [*spontan-*

eous memorialization] og deres medfølgende konkrete forsamlinger af mennesker og artefakter for 'spontane mindesmærker' [*spontaneous memorials*], hvorved de henviste til de nye måder, hvorpå mennesker mindes særligt forstyrrende, tragiske eller sørgelige dødsfald på i det offentlige rum. Det er naturligvis vigtigt ikke at forveksle eller ukritisk indikere en lighed mellem den dybt private sorg, som mennesker, der har mistet en kær, de har kendt intimt gennem en lang årrække, oplever, og den måske mere overfladiske eller flygtige kollektive sorg, der udtrykkes gennem spontane sorgscenarier over fremmede mennesker, som man aldrig har mødt, men man skal dog ej heller overbetone deres indbyrdes forskellighed. De er ganske vist ikke identiske, men de omhandler begge, *både* den private og livslange sorg og den spontane og kollektive sorg, følelser af afsavn, behov for trøst og et ønske om at mindes, også selvom der kan være markante gradsforskelle mellem dem.

Der er ligeledes naturligvis stor forskel på den spontane mindehøjtid, der opstår i kølvandet på en kendt eller offentlig persons død, som det var tilfældet med de omtalte dødsfald blandt politikere, musikere eller andre notabiliteter, og så de mindehøjtider, der opstår i forbindelse med et almindeligt menneskes ualmindelige eller dramatiske død, som vi bl.a. har set det herhjemme. Hvor de førstnævnte rummer et vist nødvendigt element af iscenesættelse og planlægning på grund af de store menneskeskarer, der ofte møder op, og en vis konstrueret symbolik, der fejrer den medieskabte illusion om den afdøde, så er de sidstnævnte mere ydmyge, jordnære og dybt personlige. Alle de tilfælde af dødsfald, der afføder spontane mindehøjtider, er dog kendetegnet ved, at de bryder med de kulturelle forventninger, man har om, *hvordan, hvor, hvornår, og hvorfor* vi dør, og *hvem* der sørger over det. Som Haney og hans to kolleger angiver, så er "spontane mindehøjtideligheder offentlige reaktioner på de uventede og voldelige dødsfald, der rammer mennesker, som ikke passer ind i de kategorier, som vi forventer dør" (Haney, Leimer & Lowery 1997:161).

Særligt kendetegnende for de spontane mindehøjtider er dermed, at de ofte omhandler dødsfald, der forekommer voldelige eller voldsomme så som dødsfald foranlediget af tragiske ulykker eller døds vold. Desuden forekommer dødsfaldene, der i vores kultur som regel rammer de ældre eller de syge, meningsløse, særligt tragiske og uventede, når de rammer unge mennesker, der er ude for at more sig eller få oplevelser. Dernæst vil ofrene ofte være dræbt eller ombragt på offentlige steder, hvilket både mordet på John Lennon, Prin-

sesse Dianas død, drabet på Anna Lindh, mordet på den italienske turist og den omtalte dødsførelse, der kostede to unge mennesker og et ufødt barn livet, alle er tydelige eksempler på. Derfor vil mindehøjtidelighederne også finde sted på selvsamme offentlige områder såsom fortove, parker, indkøbscentre, pladser eller lignende, der således udgør særlige 'spontane mindesmærker'. Disse står i skarp kontrast til almindelige begravelser, der finder sted i indviet og i princip 'privat' jord, hvor der rejses gravstene eller etableres mindelunde af mere eller mindre permanent karakter. Spontane mindesteder udgøres snarere af de samlinger af forskelligartede mementoer, som de sørgende medbringer til og efterlader på dødsstedet eller andre lokaliteter, der associeres med den afdøde – mementoer, der fjernes igen, når blomsterne visner, fyrfadsløsen går ud, eller når fortove, parker og pladser af offentlige myndigheder ryddes for atter at kunne benyttes til deres daglige formål.

Der findes således en del fællestræk, der markant adskiller disse spontane mindehøjtideligheder fra 'almindelige' begravelsesceremonier, selvom der naturligvis også indbyrdes heri er betydelige og nævneværdige forskelle. Haney og kolleger (1997:161-162) angiver følgende syv centrale karakteristika ved spontane mindehøjtideligheder, der kan anvendes til at forstå forskellige typer af spontane mindesteders udseende og funktion, og som adskiller dem fra den konventionelle begravelse (hvilket naturligvis også skyldes, at der ikke stedes en afdød krop til hvile):

1. Spontane mindehøjtideligholdelser er private og individualiserede sørgehandlinger, der gøres åbne og tilgængelige for offentlig beskuelighed og mulig deltagelse. De sørgende vil ofte valfarte til stedet for afholdelsen af mindehøjtideligheden. Dette stiller den i kontrast til den almindelige begravelse, der ikke er spontan, men formaliseret og organiseret efter foreskrevne traditioner, sædvaner og rituelle fremgangsmåder. Som allerede betegnelsen antyder, så er de førstnævnte spontane, hvilket kontrasterer dem til almindelige begravelser, der tidsmæssigt typisk er planlagt og koreograferede.
2. Spontane mindehøjtideligheder finder ofte sted der, hvor en person er blevet ombragt eller har været udsat for en ulykke eller på andre steder, der følelsesmæssigt forbindes med den afdøde. Stedet kan selv længe efter begivenheden, der førte til den afdødes voldsomme, uventede eller dramatiske død, fungere som rituelt samlingssted for de sørgende. Dette står i kontrast til den almindelige begra-

velses foreskrevne sørgested, som finder sted i kirken, i visse tilfælde i en bedemandsforretning eller oftest på kirkegården.

3. Ingen ekskluderes eller inkluderes automatisk fra spontane mindehøjtider, og således kan selv mennesker, der aldrig har mødt den afdøde, definere sig selv som sørgende eller efterladte. Der er altså tale om et åbent sorgfællesskab, som ikke er afhængig af slægtskab eller andre personlige eller formelle bånd til den afdøde.
4. Spontane mindesteder kan betegnes som helligdomme, der udgøres af en eklektisk kombination af traditionelle religiøse, sekulære og dybt personlige rituelle objekter. Denne sammenblanding af mementoer er et udtryk for en opblødning af traditioner og ritualer og kommer til udtryk ved, at kors og klassisk liturgi kombineres med bamser, blomster, små personlige sedler, bibler, fyrfadsllys og sågar øldåser. Den håndgribelige symbolik afspejler således det, de sørgende forbinder med den afdøde.
5. De mementoer og genstande, som efterlades på mindestederne, er ofte personligt meningsfulde for de sørgende og illustrerer den særlige betydning, som begivenheden har for vedkommende i stedet for, eller som supplement til, at afspejle den afdødes faktiske identitet eller en eller anden abstrakt religiøs ideologi/kosmologi. Samtidig vil man ofte blandt de efterladte genstande og mementoer finde personlige skriftlige tilkendegivelser, der afspejler den sørgendes ønske om strengere straffe for handlinger, der førte til det dødsfald, der mindes, eller som indikerer det dybe og meningsløse tab af menneskeligt potentiale, som særligt finder sted, når f.eks. unge mennesker dør en voldelig, dramatisk eller uventet død.
6. Spontane mindehøjtideligheder er ikke begrænsede af kulturelt betingede normer for varigheden af højtiden eller for dikteringen af en passende sørgeperiode. Spontane mindehøjtider gennemsyres af den naturlige rytme, hvormed strømmen af de valfartende sørgende enten tager til eller aftager. Derfor kan det samme mindested selv flere år eller årtier efter et dødsfald udgøre samlingsstedet for sørgende på særlige mindedage eller 'jubilæer' for dødsfaldet. Samtidig kan det også eksistere meget kortvarigt og opløses permanent efter kun få dages spontan og kollektiv sorg.
7. Selvom de spontane mindehøjtiders ritualer højtideligholder den afdøde, så udvider de fokus udover 'ofret' og familiens og vennernes private sorg til deres dødsfalds bredere sociale, moralske og kulturelle implikationer. De dødsfald, der fører til spontane mindehøjtider, truer nem-

lig ofte vores følelse af ontologisk sikkerhed og kan potentielt underminere vores mest grundlæggende værdier i samfundet (f.eks. retssikkerhed og retfærdighed).

Desuden bør det påpeges, at man som udenforstående i forbindelse med de spontane mindehøjtider ofte kan identificere sig såvel med de efterladte som med de afdøde ofre – den ulykke eller voldsomme død, der ramte den afdøde, kunne lige så godt have ramt os selv eller nogen, vi holder af. Man bliver usikker og sårbar og ønsker gennem sin deltagelse og rituelle tilkendegivelser at minimere denne følelse og forsikres om, at dette var et usandsynligt uheld, en ekstraordinær ulykke eller noget, der på grund af sine moralske implikationer under ingen omstændigheder må glemmes. Det momentane følelsesmæssige sammenhold, som udspiller sig i de spontane mindehøjtider, er således solidaritetsskabende i den forstand, at de knytter vildt fremmede mennesker sammen i så forskellige følelser som sorg, afmagt, vrede, håb, angst og frustration.

Bånd, der ikke fandtes før mindehøjtideligheden, knyttes nu og kan få varige konsekvenser for de sørgende, der kan gå fra denne ad hoc-højtidelighed med visheden om, at man ikke er alene i at føle sorg, afmagt og vrede. På den måde bekræfter de spontane mindehøjtideligheder 'det sociale', sammenholdet og fællesskabet ved at energitisere det med stærke følelser. Sorgen bliver solidarisk, fordi den ikke eksklusivt retter sig mod den afdøde eller de efterladte, men også mod de bredere sociale bånd, som midlertidigt er blevet revet over af det pågældende dødsfald. Sorg og afmagt blandes med harme, vrede og frustration over de hændelser, der har affødt dødsfaldet, uanset om der er tale om et hændeligt uheld, uagtsomt manddrab eller overlagt mord. Derfor rummer disse højtider også et vist politisk budskab og opråb: Noget må gøres, så det der affødte dødsfaldet, ikke indtræffer igen og rammer andre uskyldige mennesker. De er således ikke bare rituelle men potentielt også politiske manifestationer og mobiliseringsgrundlag.

Mange af de ad hoc-fællesskaber, som opstår i forbindelse med spontane mindehøjtider, er imidlertid såkaldt 'forestillede fællesskaber', der varighedsmæssigt ikke nødvendigvis stikker dybere end den afgrænsede tid, hvor man sammen med andre er forsamlet i sorg. Dette kan naturligvis være en særdeles dybtfølt situation, men den medfører ikke automatisk og givetvis sjældent, at varige bånd, interesser og relationer skabes.

Zygmunt Bauman beskrev på følgende vis essensen, selvom

man næppe kan hævde, at de har nogen, af nutidens forestillede fællesskaber i generel forstand:

Troen på dem er deres eneste mursten og mørtel, og hævdelser af betydning er deres eneste kilde til autoritet [...] Da de ikke har andre (og særligt ingen objektive, overindividuelle) forankringer udover deres 'medlemmers' hengivenhed, eksisterer 'forestillede fællesskaber' udelukkende gennem deres manifestationer: Gennem lejlighedsvis spektakulære udbrud af sammenhold (demonstrationer, festivaler, optøjer) – pludselige materialiseringer af en idé, som er desto mere effektive og overbevisende på grund af deres opsigtsvækkende brud på hverdagens rutine (Bauman 1992:xix-xx).

På samme måde med de ad hoc-fællesskaber, der opstår ved spontane mindehøjtider i forbindelse med dødsfald, som ligeledes bryder med hverdagens trivielle rutiner, som spektakulært skaber sammenhold gennem kortvarig identifikation og sympatitilkendegivelse, og som udelukkende materialiserer sig gennem de forsamlinger af mennesker, der opstår, eller i de mementoer, der efterlades. Bauman indikerer videre, at disse forestillede fællesskaber kæmper om offentlighedens opmærksomhed, og således spiller medierne ofte en central rolle i formidlingen af den sorg, som de fremmødte udtrykker til den øvrige befolkning, der betragter mindehøjtiderne gennem tv-apparater eller aviser. Dette gjorde sig gældende såvel for begravelsen af Prinsesse Diana som i mediedækningen af de mindehøjtider, der fandt sted på Nørrebro i forbindelse med mordet på og mindehøjtiden over Currá. Først på det tidspunkt, hvor tv-transmissionerne (både fra mindestederne og de efterfølgende retssager) ophørte, blev der definitivt lagt låg på sagen og på mange af de kollektive følelser af vrede og harme, der var opstået i deres kølvand. Medierne er således både med til at anspore som til at afslutte de spontane mindehøjtider. Dette kunne også bevidnes i forbindelse med den medie-omtalte nedskydning af en ung mand udenfor Café Rust på Nørrebro i København i maj 2005, i noget politiet betegnede som et kriminelt opgør. Også her var der en efterfølgende spontan mindehøjtid med en mængde blomster og sågar nogle venner, der stod æresvagt på det sted, hvor nedskydningen fandt sted. Denne særlige spontane mindehøjtid rummede også et særligt etnisk-politisk budskab til resten af det danske samfund, og derfor var denne mindehøjtid måske mindre inklusiv, end andre, der ikke rummer eksplicite etniske, politiske eller kulturelle

budskaber og undertoner. Det, mennesker, der deltager i spontane mindehøjtideligheder, i almindelighed oplever, er en slags paroksysme, der for en stund river dem ud af hverdagens naturlige og trivielle rytme, og de kaster sig med liv og sjæl ind i et sørgeunivers, som ellers normalt kun er forbeholdt de afdødes nærmeste. Dette sker særligt, når døden bliver meningsløs, hvorved sorg, vrede, harme, afmagt og lignende bliver fremtrædende kollektive følelser. Samtidig oplever de en renselsessekvens eller katarsis, hvor de gennem deltagelse i mindehøjtiden gøres i stand til atter at 'komme ud på den anden side' af sorgen. Ofte vil spontane mindehøjtidder derfor antage karakter af pilgrimsfærde, hvor folk langvejs fra ønsker at deltage, tilkendegive deres sorg og blive 'renset'. Disse spontane mindehøjtidder kan således betragtes som udtryk for kollektive manifestationer, der strider mod mange historikeres antagelser om, at vi i dag befinder os i en tidsalder, som kan karakteriseres som den forbudte, bortgemte eller tabubelagte død, hvor den offentlige sorg er afskaffet eller synes pornografisk, og hvor vi isoleret må konfrontere døden i en privatiseret og individualiseret verden (jf. bl.a. Ariès 1974; Gorer 1965). Der er dog noget, der tyder på, at vi opfinder nye måder at forholde os til døden på, der forsøger at gøre den mindre skræmmende og mere meningsfuld. De spontane mindehøjtidder er ét eksempel herpå.

Impromptu-begravelser og interimistiske mindesmærker

Udover disse spontant opståede mindehøjtidder og deres flygtige ad hoc-fællesskaber udgøres en anden og ligeledes nyere rituel innovation (selvom man dog givetvis har kendt dem i århundreder uden dog at dokumentere deres udbredelse) inden for dødsområdet af de såkaldte 'impromptu-begravelser', der finder sted i visse egne af verden (om end endnu kun i begrænset omfang i Danmark), og som også signalerer en distancering fra den konventionelle minde- og begravelsesform (Reid 2003; Reid & Reid 2001; Clark & Cheshire 2003-2004). Dét, Jon K. Reid (2003) betegnede som 'impromptu-mindesmærker', indikerer, at en faktisk begravelse eller højtideligholdelse har fundet sted enten i stor hast uden den formelle og officielle ceremoni, eller at mindestedet for den afdøde er forholdsvis interimistisk og spartansk. Der findes utallige og forskellige af den slags begravelsestyper og mindehøjtidder, hvor man mindes mennesker, der er døde under rejseaktivitet, flugtforsøg eller ved trafikulykker. Disse 'gør-det-selv-mindesmærker' forsvinder dog ofte lige så hurtigt,

som de er etableret af de pårørende. I USA forefindes de eksempelvis særligt på de steder, hvor folk er blevet dræbt i trafikken, eller hvor flygtninge er døde under forsøget på at krydse den sydlige grænse fra Mexico til det forjættede amerikanske samfund (jf. bl.a. Eschbach et al. 1999).

Her fortages impromptu-begravelser, hvor små skæve trækors eller hastigt opstillede helligdomme med lys og blomster ofte er det eneste minde om, at her døde et menneske. Reid definerer impromptu-mindesmærker på følgende måde: "Impromptu-mindesmærker er typisk resultatet af en persons eller en lille gruppe af menneskers arbejde, hvis bidrag kan skabe en meget mere omfattende højtideligholdelse, som dog stadig er tidsbegrænset. Til trods for at genstanden for højtideligholdelsen er selvindlysende, kan betydningerne af højtideligholdelseshandlingerne være vanskelige at afkode for observatøren" (Reid 2003:712). Hvorfor kan de være det? Fordi impromptu-gravsteder og -mindehøjtider ofte er sammensatte og til tider forholdsvis usammenhængende og ustrukturerede, de er meget personlige, og de udfordrer konventionel symbolik, som gør det vanskeligt entydigt at afkode og forstå dem – både for sociologer og antropologer, men også for almindelige mennesker, der fra tid til anden støder på dem. Reid beskriver derfor også de meget forskelligartede følelsesmæssige reaktioner, som impromptu-mindesmærker i forbindelse med trafikdrab i USA afføder, netop fordi man ufrivilligt støder på dem, hvorimod man kan undgå at tage ind på en kirkegård eller til en begravelse, hvis man ikke ønsker det:

Reaktionerne varierer meget i forhold til vejkanths-mindesteder, fordi nogle bilister hævder aldrig at have set dem, mens andre bliver vrede ved synet af dem, mens endnu andre oplever stor medfølelse, når de ser dem. Vejkants-mindesteder i forbindelse med trafikulykker vækker således en mangfoldighed af følelser både for de pårørende og for de forbipasserende (Reid 2003:712).

Ganske vist kender vi endnu ikke meget til denne type af mindesmærker herhjemme, hvor der decideret sættes kors eller afholdes konkrete impromptu-begravelser, selvom dramatiske og tragiske trafikdrab dog ofte også i Danmark afføder en midlertidig og spontan mindehøjtid med blomster og lignende på vegne af de pårørende på selve dødsstedet. Dette gør sig særligt gældende ved mange af de meningsløse trafikdrab, der også særligt optager medierne, hvor spirituspåvirkede bilister, lastbilers højresvingsulykker eller unge

mænds hensynsløse kørsel er skyld i, at 'uskyldige' mennesker meningsløst mister livet.

Hvorfor opstår spontane mindehøjtider eller impromptu-mindesmærkerne netop i disse år, uanset om de afholdes for anonyme mennesker eller kendte, uanset om de samler titusinder eller blot nogle få, uanset om de tiltrækker sig mediernes opmærksomhed eller kun observeres af tilfældigt forbikørende? Haney og kolleger angiver følgende mulige forklaring: Spontane mindehøjtider og lignende opstår, fordi "dødsfaldene forekommer meningsløse, urimelige og dybt personlige selv for mennesker, der ikke direkte er involveret i begivenheden [der førte til døden]. Sådanne voldsomme dødsfald komplicerer sorgprocessen for de efterladte, forøger usikkerheden blandt de mennesker, der identificerer sig med ofrene, ofrenes familier eller dødens omstændigheder, undergraver kulturelle værdier og truer samfundets fortsatte eksistens" (Haney, Leimer & Lowery 1997:160). Disse mindehøjtider og mindesmærker bibringer således faste holdepunkter i en verden, der i stigende omfang, samfunds- og værdimæssigt, med Baumans ord forekommer flydende. De forsøger at genskabe nogle af de traditioner, der tidligere gjorde det muligt, individuelt eller kollektivt, at klare sig igennem oplevelser af voldsomme eller meningsløse dødsfald, og de kan måske medvirke til, at sorgen over dødsfald med Sigmund Freuds (1917) ord ikke udvikler sig til 'patologisk melankoli'. Ganske vist har man også tidligere kunne se små samlinger af buketter eller lignende på fortove i forbindelse med trafikdrab, men det nye er den tilsyneladende stigende hyppighed og synlighed, hvormed vi nu støder på fænomenet, og de nye måder at mobilisere dem på, som jeg vil omtale nedenfor. Man skal måske endda slet ikke så mange år tilbage for at finde eksempler på, at døden og højtideligholdelsen af den var mere synlig. Jeg erindrer således fra min egen barndom for blot få årtier siden i det indre København, hvordan vejvæsenet dengang malede hvide kors på vejen, hvor trafikdrab havde fundet sted. På den ene side var jeg på barnagtig vis dybt fascineret af disse hvide kors, der var alt for mange af i mit kvarter – på den anden side forekom det også en anelse morbidity. I dag er disse kors væk, har jeg noteret mig – enten fordi der efterhånden var for mange af dem, eller fordi mange mente, at de netop var for morbide. Sådanne hvide påmalede kors kunne dog også fungere som en slags mindesteder for de efterladte og kunne måske, udover at signalere særligt farefulde steder i trafikken, tjene som påmindelser til os andre om, at her mistede et menneske livet, og at livet i det hele taget er skrøbeligt. Sådanne visuelle tilkendegivelser

kvalificerer ganske vist næppe til egentlige impromptu-mindesmærker, men de kan ikke desto mindre udgøre samlingspunkter for mennesker, der ønsker at mindes.

Behovet for ritualfornyelse?

På tværs af kulturer og nationale grænsedragninger har mennesker til alle tider haft behov for et sted at mindes deres afdøde og udtrykke deres sorg (Gillis 1994). Dette sted kan enten være forholdsvis privat og afskærmet som på konventionelle kirkegårde eller umiddelbart offentligt tilgængeligt som ved de ovenfor omtalte spontant konstruerede mindesmærker. Det er blevet gentaget ofte nok til efterhånden at være en truisme, at døden i vores moderne samfund er blevet 'kulturelt usynlig' på grund af bureaukratisering, institutionalisering og medikalisering (Møller 1996:25), men denne rutinemæssige usynliggørelse er nu tilsyneladende ved at være en saga blot, og der kan aflæses tegn i sol og måne på, at dødstabuet, som vi har hørt om i årtier, er under forvandling og givetvis også under optøning. Denne udvikling har jeg tidligere kaldt 'den spektakulære død' (Jacobsen 2005), og den afspejles bl.a. men ikke udelukkende i mange af de begravelsesceremonier, som nu i stigende grad bevidst iscenesættes af de døende selv, såvel som i de mindehøjtider, der spontant skabes af de efterladte, nære som anonyme. Trods deres indtil videre begrænsede udbredelse i Danmark kan disse nye minde- og begravelsesformer tolkes som forsøg på at synliggøre døden, der i efterhånden mange år har været underlagt teknisk, bureaukratisk eller medicinsk ekspertise, som i den moderne naturvidenskabs eller kulturelle fortrængnings navn har betragtet døden som den sidste store fjende, og som med mistro har anskuet rituelle og liturgiske forsøg på at give døden en mening. Som Haney og kolleger hævder, inspirerer

de spontane mindehøjtider derimod til bestræbelser på atter at indgyde ritualer med nye betydninger ved at flytte dem ind i den offentlige sfære; ved at anerkende de følelser af frygt og tab, som medlemmer af de større fællesskab oplever; ved at genindsætte betydningen af individet gennem vægtlægningen af såvel den afdødes individuelle kvaliteter og de efterladtes individuelle behov; ved at udvide definitionen af dem, der berøres af døden, til også alt gælde hidtil ekskluderede grupper; og ved at anerkende de samfundsmæssige aspekter, der er involveret i voldsomme dødsfald, ved at tillade sor-

gen at komme offentligt til udtryk uden institutionel styring (Haney, Leimer & Lowery 1997:169-170).

Uden denne omtalte 'institutionelle styring' mobiliseres og iværksættes de nye spontane mindehøjtider bl.a. gennem utraditionelle metoder som sms-kæder, hvor mennesker sender sms'er til venner og bekendte, som så sender dem videre for at annoncere, at man har mulighed for at forsamles og mindes. Eller e-mails anvendes til at meddele om, at en mindehøjtid eksempelvis for trafikdræbte vil finde sted. Det samme gælder de sms- eller e-mail-kæder, der fra tid til anden opfordrer til, at man sætter lys i vinduet på særlige mindedage (som for ofrene for 11. september eller London-bomberne), eller som beder folk om at samle penge ind (som i forbindelse med tsunami-katastrofen i Sydøstasien i julen 2004). På den måde kan man måske tale om, at de nye spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærker er udtryk for en generel *genritualisering* af samfundslivet og særligt i forhold til dødsområdet, der i for mange årtier har været underlagt kollektiv kulturel fortrængning og tabuisering.

Særligt med populærkulturens voldsomme fremvækst og medieiscenesættelsen af en mangfoldighed af livets (og dødens) begivenheder i løbet af de seneste årtier er fokus på de kendtes livs- og 'dødsstil' blevet drastisk forstørret og har bragt billeder fra royale eller kendissers begravelser som Prinsesse Dianas eller pave Johannes Paul II's ind i vores hjem. Hvor man ofte vil være fascineret af de kendtes død og efterfølgende prangende begravelsesceremonier, så er det snarere identifikationen med det anonyme dødsfald, der fører til mange af hverdagens små og spontane mindehøjtider, der som regel finder sted i det stille. Hverdagens spontane mindehøjtider forsøger hermed at bidrage til at genoprette den midlertidigt nedbrudte sociale orden. På denne måde er de arketypiske eksempler på, hvad Erving Goffman (1971) mere specifikt betegnede som 'reparationsritualer', hvis funktion er at genoprette den sociale orden, om end de i forbindelse med spontane mindehøjtider ofte er mere kollektive, omfattende og manifestatoriske end Goffmans uformelle og mikroskopiske samhandlingsritualer, der primært skal forsøge at redde situationen. De forsøger at reetablere troen på samfundets normer og værdier – en tro, som det pågældende dødsfald stillede spørgsmålstejn ved. Mange mennesker vil således, når de har hørt om mordet på den italienske turist eller trafikdrabet i Brønshøj, stille sig spørgsmål som: Hvor er samfundet på vej hen? Hvad er det for (u)mennesker, vi har skabt? Er det trygt at bevæge sig ud efter mørkets frem-

brud? Er det overhovedet sikkert at bevæge sig ud selv ved højlys dag? Hvad er meningen med det hele? Det er således på paradoksal vis gennem døden, at der gives mening til livet.

Alan Haney og kolleger betegnede de fremvoksende spontane mindehøjtidere som 'supplerende ritualer' [*adjunct rituals*], der rummer potentialer til på sigt at udvikle sig til mere bastante og varige ritualer eller traditioner. Ligeledes kunne man med Ronald Grimes' (1982) ord betegne dem som 'kreative ritualer' eller 'spirende ritualer' [*nascent rituals*], der er udtryk for ritualforandrende praksisser og ritualfornyende processer. Om disses spirende ritualer i samtidens flydende modernitet eller postmodernitet noterede Grimes sig, at de stod i skærende kontrast til de institutionaliserede, formelle, traditionelle og forholdsvis rigide ritualer, eksempelvis dødsritualer, som vi kender fra Folkekirken eller andre tilsvarende ritualregimer:

Den stemning, de tilkendegiver, er i høj grad refleksiv og præget af en alvorlig men legende indstilling med en kraftig betoning af processuelle motiver som flugt, søgen, transformation, flow og valfart. Vedvarende og, føler jeg, succesfulde forsøg på at generere postmoderne rituelle processer og aktivt inkubere religiøs symbolik finder i dag sted uden for sekteriske bevægelser eller traditionelle religiøse institutioner (Grimes 1982:540).

Man kan således også betegne og betragte de nye ovenfor omtalte spontane mindehøjtidere og impromptu-mindesmærker som 'ritualudkast', der henviser til kollektive handlingsformer, der endnu er i sin vorden, og som endnu ikke i udpræget grad er institutionaliserede eller formaliserede som egentlige ritualer, men som rummer tydelige rituelle elementer med henblik på at forme fremtidig praksis (Jacobsen 2002, 2004). Uanset hvordan de end fortolkes, så rummer sådanne nye og innovative ritualudkast et dybt personligt engagement, en fleksibilitet, en inderlighed og en inkluderende indstilling, der ofte ikke forefindes i samme omfang i mere formaliserede begravelsesritualer – også selvom man naturligvis kritisk kan vælge at anskue dem som narcissistiske, ekshibitionistiske eller voyeuristiske former for deltagelse, hvilket jeg dog tror udgør et forsimplet forsøg på at monopolisere forståelsen af, hvad 'ægte', 'rigtig' eller 'oprigtig' sorg er. Det er derfor vigtigt, at spontane mindehøjtidere og impromptu-mindesmærker anerkendes og gives udfoldelsesrum som legitime måder kollektivt at udtrykke sorg på, uden at de

dog hermed skal kolonisere det offentlige rum. Deres styrke og betydning ligger netop i, at de ikke er så udbredte eller institutionaliserede som andre konventionelle måder at udtrykke sorg på. Derfor bør vi værne om dem som 'ritualudkast'. Som den amerikanske professor Edward Fischer malerisk udtrykte det med inspiration fra Zen-filosofien: "Hvis du ønsker at holde på noget i livet, så hold det nænsomt, som var det vand, du havde i dine hænder. Kærlighed, venskab, selve livet, hold det nænsomt. Hvis du bekymrer dig om ritualet, så hold det nænsomt, som vand i hænderne, for hvis du klemmer for hårdt, så mister du det" (Fischer 1973:184). Dét, der er så frigørende ved de spontane mindehøjtider og impromptu-mindesmærkerne er netop, at de, selvom de er dybt personlige, forekommer at kunne rumme, facilitere og indramme de komplekse følelser, som en mangfoldighed af fremmede mennesker måtte føle over tabet af et bestemt menneskeliv. Samtidig kan de være nye måder kollektivt at udtrykke solidaritet, vrede eller frustration på. Det er således min opfattelse, at vi i årene fremover med Fischers ord skal forsøge at holde varsomt på og værne om de nye ritualudkast, som finder sted inden for dødsområdet for atter at gøre rituelle handlinger menings- og virkningsfulde for de mennesker, der deltager i dem. Ritualer er, trods alt, for de levende.

Henvisninger

- Ariès, Philippe (1974): *Western Attitudes Towards Death from the Middle Ages to the Present*. London: Marion Boyars Publishers.
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Zygmunt (2005): *Flydende modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Clark, Jennifer & Ashley Cheshire (2003-2004): "RIP by the Roadside: A Comparative Study of Roadside Memorials in New South Wales, Australia, and Texas, United States". *Omega: Journal of Death and Dying*, 48 (3):203-222.
- Durbin, Jeffrey L. (2003): "Expressions of Mass Grief and Mourning: The Material Culture of Makeshift Memorials". *Material Culture*, 35:22-47.
- Eschbach, Karl et al. (1999): "Death at the Border". *International Migration Review*, 33 (2):430-440.
- Fischer, Edward (1973): "Ritual as Communication", in Shaughnessy, James D. (red.): *The Roots of Ritual*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Fogo, Fred (1994): *I Read the News Today: Social Drama of John Lennon's Death*. New York: Rowman & Littlefield.
- Freud, Sigmund (1917): "Mourning and Melancholia", in *Sigmund Freud Standard Edition*, Vol. 14. London: Hogarth Press.
- Gillis, John R. (red.) (1994): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Goffman, Erving (1971): *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books.

- Gorer, Geoffrey (1965): *Death, Grief and Mourning*. New York: Doubleday.
- Greenspan, Elizabeth L. (2003): "Spontaneous Memorials, Museums and Public History: Memorialization of September 11, 2001 at the Pentagon". *The Public Historian*, 25 (2):129-132.
- Grider, Sylvia (2001): "Spontaneous Shrines: A Modern Response to Tragedy and Disaster: Preliminary Observations Regarding the Spontaneous Shrines Following the Terrorist Attacks on September 11, 2001". *New Directions in Folklore*, 5, på hjemmesiden <http://www.temple.edu/isllc/newfolk/shrines.html>.
- Grimes, Ronald L. (1982): "Defining Nascent Ritual". *Journal of the American Academy of Religion*, 50 (4):539-555.
- Haga, Eivind (1985): "The Wet Grave, Sudden Death and the Bereaved – Traditioner, sed og skikk om sjødraugen". *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift*, 39:23-28.
- Haney, Allen; Leimer, Christina & Juliann Lowery (1997): "Spontaneous Memorialization: Violent Death and Emerging Mourning Ritual". *Omega: Journal of Death and Dying*, 35 (2):159-171.
- Hauser, William J. & Anne-Marie Scarisbrick-Hauser (2003): "Death and Community Responses: Comfort, Community and Culture", in Bryant, Clifton D. (red.): *Handbook of Death and Dying, Volume Two: The Response to Death*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Jacobsen, Michael Hviid (2002): *A Matter of Life and Death - The Social and Social Scientific Construction of Rituals in Childbirth, Funerals and Beyond*. Forskningsrapport, Sociologisk Laboratorium og Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborg Universitet.
- Jacobsen, Michael Hviid (2004): "Når livet starter og slutter - et sociologisk studium af fødsels- og begravelsesritualernes væsen og nødvendighed", in Jacobsen, Michael Hviid (red.): *Upassende sociologi - sociologiske studier af social samhandling og hverdagens håndteringsstrategier på sensitive steder*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag,
- Jacobsen, Michael Hviid (2005): "Aktiv dødshjælp, aktiv livshjælp? - en sociologisk skitse over livskvalitet og dødsморal i det spektakulære samfund", in Brock, Steen & Anette Samsø (red.): *Mens vi venter på døden - døden i etisk og kulturfilosofisk belysning*. Århus: Philosophia.
- Katz, Pearl & Paul T. Bartone (1998): "Mourning, Ritual and Recovery After an Airline Tragedy". *Omega: Journal of Death and Dying*, 36 (3):193-200.
- Kearl, Michael C. (1989): *Endings: A Sociology of Death and Dying*. New York: Oxford University Press.
- Moller, David Wendell (1996): *Confronting Death: Values, Institutions and Human Mortality*. New York: Oxford University Press.
- Quarantelli, Enrico L. (1978): *Disasters: Theory and Research*. London: Sage Publications.
- Reid, Jon K. (2003): "Impromptu Memorials to the Dead", in Bryant, Clifton D. (red.): *Handbook of Death and Dying, Volume Two: The Response to Death*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Reid, Jon K. & Cynthia L. Reid (2001): "A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma". *Death Studies*, 25:341-356.
- Santino, Jack (red.)(2006): *Spontaneous Shrines and the Public Memorialisation of Death*. London: Palgrave/Macmillan.
- Senie, Harriet F. (1999): "Mourning in Protest: Spontaneous Memorials and the Sacralization of Public Space". *Harvard Design Magazine*, 9:23-27.
- Walter, Tony (1991): "The Mourning After Hillsborough". *Sociological Review*, 39 (3):599-625.
- Walter, Tony (red.)(1999): *The Mourning for Diana*. Oxford: Berg.

De udstødtes gravplads

– Skovkirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland

Af *Tim Flohr Sørensen*

Landskabsarkæolog

Kirkegårdens historie

Kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland befinder sig i Grønnehave Skov, der støder op til den sydlige udkant af Nykøbing Sjælland. Det psykiatriske hospital blev grundlagt i 1915 og består af en campus af ca. 40 adskilte bygninger på en 90 tønder land stor grund. Hospitalet som helhed blev udformet af arkitekt K. N. Varming (1865-1936),

Indgangspartiet
Foto: Forfatteren

som blandt andet også tegnede Universitetsbiblioteket ved Frederik Bajers Plads og Toldkammerbygningen i Havnegade, begge i København. Haveanlægget blev formgivet af havearkitekt J. P. Andersen (1877-1942), som nok er bedst kendt for at have tegnet bibliotekshaven ved det Kongelige Bibliotek på Slotsholmen i København. Oprindeligt var der plads til over 800 patienter på Sindssygehospitalet i Nykøbing Sjælland, som institutionen oprindeligt hed, men i dag er der mindre end 100 pladser tilbage. Hovedbygningerne ligger centralt placeret i anlægget og adskiller sig ved at være bygget op i røde mursten som kontrast til resten af hospitalets gulkalkede patientbygninger. Fra centralanlægget daler terrænet jævnt mod øst, hvor indgangen til området er markeret ved to portnerbygninger og et vue over Isefjorden. Den sydlige side af området er afgrænset af bebyggelsen Mosby, mens marker afgrænser hospitalets grund mod sydvest og vest.

Mod nord støder hospitalet op til Grønnehave skov, og her leder en lille vej ind i skoven. Hundrede meter inde ligger kirkegården. Den blev sammen med det tilhørende kapel indviet samme år som hospitalet, og kirkegårdsanlægget minder i sin enkelhed om brødremenighedens gravplads ved Christiansfeld. Kirkegården blev anlagt med enkelheden for øje, så den var let at holde, og man kunne minimere udgifterne til den. Som ved mange andre psykiatriske hospitaler fra samme tid blev kirkegården anlagt som et sidste hvilested for patienter, der ikke havde kontakt til familien, eller hvis pårørende ikke bragte dem tilbage til begravelse i hjemsoget. Kirkegården er en lille skovkirkegård omkranset af et lavt stendige med en lige vestside mod kapellet, mens resten af diget løber som en halvcirkel om kirkegården. Adgangen til kirkegården går via en jernlåge, der er hæftet i to store granitblokke og udsmykket med kors. Man træder ind på en grussti, der deler sig på begge sider af en mosbegroet plæne, som ligger midt i anlægget. På hver side af plænen breder stien sig ud til større flader, under hvilke de afdøde patienter ligger begravet. Midt i anlægget ligger en gravhøj fra bronzealderen, der blidt skyder op som en naturlig høj i græsset.

Gravstenene, som blev støbt af hospitalets murer, består af ensartede cementplader, der er påtrykt et kors, afdødes navn, hjemby, fødsels- og dødsdato. Den eneste dekoration på de cirka fem centimeter tykke gravsten er en beskeden profil i omridset af oversiden. Ved hver grav er der desuden en mindre sten, der viser gravens nummer. Beplantningen ved gravstederne er ligeledes beskeden. Den består i lave vinca-buske for gravstenenes ender, samt vildtvoksende bregner og forskellige skovbundsplanter. En del af gravstenene er i dag

flækkede eller helt overgroede af mos, og indgår i en umærkelig helhed med anlæggets let kultiverede natur, mens andre ligger intakte på den bare jord uden bevoksning. Mængden af sollys, der slipper ned gennem de tyve meter høje ege og bøge, afgør, hvor og hvad, der kan vokse på kirkegården. Kirkegården rummer 317 gravsteder, alle kistebegravelser, hvoraf ni er over ansatte eller familie til ansatte på hospitalet. De ansattes gravsteder adskiller sig fra patienternes i form af natursten og opretstående gravsten. Patienternes gravsteder ligger i flere rækker på hver side af plænen midt på kirkegården, og en enkelt række gravsteder følger det omkransende stendiges bue hele vejen bag om gravhøjen.

Kirkegården forener detalje og helhed på elegant vis. Grave-
ne er ensartede og præger helhedsindtrykket af kirkegården, så der fremkommer en ro og balance i anlægget. Patienternes gravsteder knytter dem sammen i det fællesskab, som de også var placeret i, mens de levede på hospitalet. Kirkegården rummer desuden uensartede gravsteder, der kan siges at overskride kirkegårdens helhedspræg. De ansattes gravsteder er nemlig udformet med individuelle karakteristika og nogle med særegne placeringer i forhold til de øvrige. Tre gravsteder optræder i gravhøjens rand, hver med forskellige gravsten. De to – heriblandt gravstedet over hospitalets første overlæge – ligger i gravhøjens mostæppe ud mod plænen, mens den tredje hæver sig en smule over mosset på den side af højen, der vender væk fra plænen. Fælles for de tre er, at

Kapellet
Foto: Forfatteren

Knækket gravsten
Foto: Forfatteren

de er udformet med en rå enkelhed, der flyder i et med gravhøjen. De øvrige gravsteder for de ansatte og deres familier er alle placeret langs diget mod sydøst.

Kirkegårdens forhistorie

Det element ved kirkegården, som gør den særlig bemærkelsesværdig, og som danner det centrum, der binder gravstederne og skoven udenom sammen, er den mosbegrøede bronzealdergravhøj i midten af anlægget. Gravhøjen er en af skovens i alt ni bevarede gravhøje, der formodentligt er opført i årene mellem 1500 og 1100 f. Kr., men hvis datering ikke kan fastslås med nærmere nøjagtighed, da de aldrig er blevet udgravet.

Gravhøjene fra den første del af bronzealderen er en udløber af tidligere tiders gravtraditioner, som vi kender dem i form af stendysser og jættestuer fra begyndelsen af bondestenalderen (mellem 3900 og 3000 f. Kr.). I den tidlige del af bronzealderen blev den døde lagt i en sten- eller egetræskiste i sit tøj, med sine smykker og for mænds vedkommende også med våben. Kisten var foret med kohud, der blev slået om den døde, og derefter blev der lagt låg på kisten. Den blev sat på jordoverfladen i et stenleje, som nogle gange også kunne dække kisten. Herover byggede man højen, der bestod af græstørv, som blev skrællet af det omkringliggende landskab og pakket lagvist over kisten. Gravhøjene kan være over 50

Overgroede gravsten
Foto: Forfatteren

meter i diameter, men typisk har de en diameter på mellem 15 og 35 meter. I vore dage er højene ofte bevaret i to til fire meters højde, men der er eksempler på gravhøje, der er op mod ti meter høje.

Gravhøjene blev ofte genbrugt og udvidet efter den første begravelse. I sådanne tilfælde blev den døde nedgravet i overfladen på den eksisterende gravhøj, som derefter blev udvidet med græstørv til en endnu større høj. Senere, i den anden halvdel af bronzealderen mellem 1100 og 500 f. Kr., skiftede gravpraksis fra begravelse til kremering, og i denne periode blev urnerne med den afdødes aske og knoglerester ofte nedsat i overfladen af de gamle gravhøje. Gravhøjene synes altså at være blevet anerkendt som begravelsespladser over en længere periode, selvom begravelsestraditionerne ændrede sig. Da gravhøjen på kirtegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland som sagt ikke er udgravet, kan man ikke med sikkerhed sige, om der i bronzealderen blev gravlagt mere end én person i højen.

I Odsherred finder vi i dag omkring tusinde gravhøje fra bronzealderen, som er spredt over hele halvøen og i alle landskabstyper, men da adskillige er blevet ødelagt og fjernet i forbindelse med landbrug, vejbyggeri og byers og sommerhusområders udvidelser, er det svært at sige, hvor mange der oprindeligt eksisterede i oldtiden. Sammen med titusinder af andre gravhøje, der er spredt over hele landet, gjorde gravhøjens landskabelige placering døden synlig og allestedsnærværende i bronzealderlandskabet. Meget tyder på, at de samtidige bosættelser lå i umiddelbar nærhed af gravhøjene. Men hvordan adskilte bronzealderens mennesker så de levendes og de dødes verdener? Først og fremmest må vi gøre os klart, at det slet ikke er sikkert, at de to verdener var separeret på en så rigid måde, som vi i vores eget samfund gør det ved hjælp af mure, hegn og diger. Der er adskillige eksempler fra både fortid og nutid på, at de døde og de levende kan eksistere i samme rum, og man kan se bronzealderens gravhøje som en sammensmeltning af nærvær og adskillelse ud fra deres landskabelige placeringer.

Ofte finder vi højene bevaret på højderne i bakkelandskabet, hvor de hæver sig over det omkringliggende land, men de ligger også spredt på skråninger og blandt lavere bakker, såsom de ni gravhøje, der er bevaret i Grønnehave Skov. Karakteristisk for mange af gravhøjenes beliggenheder er, at de er placeret på små hævninger i den lokale topografi, uanset om de ellers ligger på højderygge eller på skråninger. De synes altså at have været omgærdet af en gravtradition, der dikterede en ophøjelse af de døde over det omkringliggende loka-

le landskab. Samtidig har gravhøjene ligget i umiddelbar nærhed af de levendes verden, og har fungeret som en fortsættelse af den dødes tilstedeværelse i de levendes samfund. Gravhøjen markerer altså et krydsfelt mellem fænomener, som vi normalt betragter som uforenelige: nærvær og fravær, levende og død, nutid og fortid.

Kirkegården som krydsfelt

Den franske filosof og idéhistoriker Michel Foucault (1926-1984) har i et foredrag brugt begrebet 'heterotopi' om gravpladser. Dette begreb dækker over, at de er en sammenblanding af steder og ikke-steder. Mere populært formuleret kunne man sige, at heterotopier er krydsfelter mellem de levendes nærvær og de dødes fravær. Et sådan krydsfelt er ydermere kendetegnet ved at sammenkæde det virkelige og det symbolske på samme sted. Kirkegårde er eksemplariske for en sådan tilstand, fordi de på samme sted danner ramme om den døde krop som menneskelivets affaldsprodukt og tillige er idealtyper på oplevelsen af døden og de døde. På kirkegårdene oplever vi altså døden og de døde, selvom vi reelt set ikke ser dem. Mødet foregår i vores tanker, og kirkegårdens udformning er et medium for oplevelsen af dette møde.

På kirkegården mødes det menneskelige legemes fysiske og nærværende forfald med dødens endegyldige fravær af eksistens. Derudover udgør kirkegården i dette tilfælde også et møde mellem de isoleredes verden og det normale samfunds normer i form af de begravelsestraditioner, der dikterer en relativ fælles ramme for alle samfundets medlemmer, selv de marginaliserede. Det krydsfelt, som man møder på psykiatrihospitalets kirkegård, indrammer derfor en forening af fænomener, som andre steder i samfundet ikke ville kunne lade sig gøre eller ville blive forhindret. Man kan optegne dette krydsfelt som en sammenfletning af nedenstående modsætninger:

det abnorme (de psykisk syge)	det normative (kistebegravelser)
det fraværende (de døde)	det nærværende (gravene)
det almindelige (jordfæstegravene)	det monumentale (gravhøjen)
de udstødte (uønskede familiemedlemmer)	de indlemmede (i fællesskab med andre patienter)
det afsluttede (de dødes liv)	det tilbagevendende (naturens årlige genkomst)
de umyndiggjorte (patienterne)	de magtfulde (gravhøjens begravede / overlægen)
det individuelle (de enkelte gravsteder)	det kollektive (gravpladsen som helhed)

Nogle af disse modsætninger kan man opleve på enhver kirkegård. Imidlertid er der også elementer på netop kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland, som vi ikke almindeligvis ser andre steder, nemlig gravhøjen og forbindelsen til psykiatrihospitalet.

Krydsfeltet mellem det normale og abnorme viser sig desuden i hospitalets placering. Det blev bevidst anlagt på den fjerne side af Grønnehave Skov, så skoven kunne fungere som en adskillelse af byen og hospitalet. Nykøbing Sjælland var i 1915 en lille købstad, der økonomisk og demografisk lukrerede på hospitalets opførelse, som bragte flere hundrede arbejdspladser til byen. På den anden side var institutionen som hospital for sindslidende forbundet med noget farligt og foruroligende, som man ønskede adskilt fra selve byen. Institutionens mure og beliggenhed tjente altså ikke blot til at indespærre de syge, men ligeledes til at udskille de syges territorium fra de normales, så de to verdener ikke blev blandet sammen. Kirkegården fungerer på samme måde som en adskillelse af de levendes og de dødes verdener, og på hospitalets kirkegård er de døde, som var sindslidende og uønskede hos deres familier, ligeledes udsondret fra de normales kirkegård inde i Nykøbing Sjælland.

Kirkegårdens placering i selve hospitalsanlægget viser, hvordan de dødes verden adskilles fra de levendes, ved at kirke-

Vue over kirkegården med
gravhøjen i baggrunden
Foto: Forfatteren

Ældre gravsten
Foto: Forfatteren

gården er anlagt et stykke inde i skoven uden nogen skiltning, der viser hen til den. De døde er altså både isoleret fra de levendes verden og de normales verden ved at kirkegården ligger adskilt fra psykiatrihospitalet på samme måde som hele hospitalsanlægget ligger adskilt fra byen.

Det, at Psykiatrihospitalets kirkegård netop er anlagt på et sted, hvor der findes en gravhøj fra bronzealderen, gør, at der indenfor anlægget eksisterer en meget konkret forbindelse mellem fortid og nutid. Kirkegården fremtræder som en enhed, selvom den både rummer nutid og oldtid, fordi den monumentale gravhøj og de moderne gravsteder umærkeligt flyder i ét med hinanden og omgivelserne.

Kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland repræsenterer altså et interessant møde mellem en begravelse fra oldtiden og en institutionskirkegård fra det tyvende århundrede. Gravhøjen er fredet og dens placering synes på sin vis at legitimere de sindssyges tilstedeværelse. Såvel gravhøjen som jordfæstegravene rummer en evighed, der rækker ud over det flygtige her og nu. Gravhøjen blev anlagt med evigheden og det monumentale for øje, og vidner om et menneskes nærvær på trods af døden. Ikke desto mindre er det svært at sige, om det samfund, der opførte højen, forbandt højen med det gravlagte individ eller med et metafysisk kollektiv af døde. Formodentligt har gravhøjene fungeret som krydsfelter mellem konkrete individer og ideen om døden som begreb. Sindssygehospitalets patienter blev derimod ikke begravet i nærheden af det omgivende samfund eller deres pårørende. De var allerede spærret ude fra samfundet, inden de døde, og selv efter døden blev de ikke indlemmet i samfundet igen. Enten havde de ikke kontakt med deres familier, eller også ønskede familierne ikke at vide af dem. I stedet blev de stedt til hvile i skoven, hvor de ligger den dag i dag.

Kirkegårdens fremtid

I 1968 blev kirkegården nedlagt som aktiv kirkegård, da der var færre patienter indlagt end tidligere, og flere af dem, der døde på hospitalet, blev taget hjem til begravelse hos deres familier. Kirkegården er i øjeblikket i amtets varetægt, mens en gartner, der tidligere var ansat på hospitalet, passer anlægget. Kapellet står nu ubrugt hen, og ligrummet og sektionstuen, der ligger i forlængelse af kapellet, bliver brugt til opbevaring af gamle møbler fra hospitalet. Ligesom de øvrige dele af psykiatrihospitalet er kirkegården og kapellet nu sat til salg hos amtet og kan derefter sløjfes.

De gravlagte på kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland var marginaliserede og udstødte, men fandt alligevel et sidste hvilested, hvor de kunne blive del af et fællesskab med andre patienter fra den institution, de beboede. På kirkegården er de en del af evigheden og kommer hinsides menneskelivets flygtighed. De mosbegrøede og forvitrende gravsten synes at indgå i et fællesskab med skoven og gravhøjen, som også de gravlagte gør det. Til jord er også disse mennesker blevet, og der synes at være noget symbiotisk over den måde, det foregår på. Cementen i gravstene knækker eller forvitrer, nogle sten dækkes af mos, bregner skyder op mellem sprækker i andre, vinca-buskene hænger over gravstederne og skoven falmer i efteråret trindt om de formuldede med gulgrønne, orange og røde farver.

Der er noget bemærkelsesværdigt sammenflydende mellem gravhøjen og de moderne gravsteder, selvom de også er væsensforskellige. Gravhøjen er en monument over et enkelt individ og gravstederne er simple begravelser for de forladte patienter fra hospitalet. For arkæologien er monumentalbegravelserne fra bronzealderen en vigtig kilde til at forstå denne periode, da gravhøjene vidner om ideologi, magt, landskabet og menneskene, hvis virkelighed vi kan opleve gennem det nærvær, vi møder ved gravpladsen. Ligeledes er kirkegårdene for sindslidende og den simple type af gravminde, vi finder på kirkegården ved Psykiatrihospitalet i Nykøbing Sjælland, et vidnesbyrd om det forhold, man i en perio-

Skovbund på kirkegården
Foto: Forfatteren

de havde til de sindslidende og de institutionaliserede. Derfor er de uniforme grave og den minimalistiske kirkegård netop ikke anonym eller identitetsløs, men derimod et karakterfuldt kulturelt og historisk vidnesbyrd om et menneskesyn og en del af samfundet. Hvis vi ikke bevarer disse kirkegårde, vil vi i endnu højere grad end det allerede er tilfældet komme til at marginalisere og udstøde de sindslidende og institutionaliserede.

Note: Der skal rettes en stor tak til tidligere hospitalsinspektør ved Psykiatrhospitalet i Nykøbing Sjælland, Knud Antonsen, for at have stillet sin viden og tid til rådighed i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel.

Litteratur:

- Clausen, Bente (1999): "Til jord skal de også blive", sommerserie om institutions- og særkirkegårde. Kristeligt Dagblad, juni-juli.
- Foucault, Michel (1986): "Of other spaces". *Diacritics*, 16/1: 22-27
- Jensen, Jørgen (2002): *Danmarks Oldtid: Bronzealder 2000-500 f. Kr.* København: Gyldendal
- Metcalf, Peter & Richard Huntingdon (1991): *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press
- Varming, Kristoffer Nyrop (1916): "Sindssygehospitalet I Nykøbing, Sjælland". *Architekten*, 19/1: 1-29

Tro og overtro på kirkegården

fra slutningen af 1700 til i dag

Af Birgitte Kragh

mag. art. i europæisk etnologi

Tro og overtro er ikke modsætninger, som har givet hvert sit udtryk på kirkegården. I de praktiske handlinger er de tæt vævet sammen, og hvem kan f.eks. forklare, hvor kristne de tre skovlfulde på kistelåget egentlig er? Er de et forhåndstilsagn om en evig frelse eller udsætter de blot spørgsmålet til afgørelse på Dommedag. Er de ikke snarere én af de mange førkristne skikke, der blevet ophøjet til en kristen ceremoni? Folketroen skal ikke prøve at forklare eller opbygge en religiøs verden; men at give håndsrekninger i de konkrete farefulde situationer. Den giver en tryghed i de mere eller mindre risikable omgivelser, uden noget klarere forsøg på at udrede hvorfor.

I det følgende skal vi se på forløbet fra et kristent verdensbillede, der imod slutningen af 1700 begynder at blive brudt op. En ny naturvidenskabelig indsigt er på vej til at begribe døden som en absolut grænse, og hvad den indebærer beror på en individuel tro – i første række romantikkens tro på en optagelse i "al-naturen". Som de nyeste tanker om uindviede kirkegårde viser, er man nu, ca. to hundrede år efter, ved at løsrive sig helt fra en fælles kristen trosramme om begravelsespladsen, og i stedet tilrettelægge den, så den kan bruges af alle.

Beskyttelse af ligfærden – transitionen

I sin helhed kan begravelsen forstås som et overgangsritual, ligesom der også ved både livets og årets overgange iværksættes en transition af et varieret indhold og omfang. De

enkelte led heri har en plads som enten: en udskillelse – mellemstation/transition – eller en optagelse. Selv om begreberne lægger op til en direkte oversættelse, så er de ikke nøje definerede efter deres orden i en længere kartografisk færd fra den ene situation til den næste. De optræder tværtimod både i begyndelsen og i slutningen, når man vaskede og lagde liget på en ligbåre, og når man ønskede den afdøde en glædelig opstandelse og lykkelig hinfart. Det overordnede mål var dobbelt: dels at sikre den afdøde en vellykket optagelse i den anden verden, uden behov for gengangeri, og at de efterlevende kan fortsætte uden frygt for at blive draget med over og i stedet genoptage deres vanlige gøremål.

Samtidigt er forløbet fyldt med en mængde mindre værn og varsler, som delvist var sat i værk, inden man var nået til udsyngningen. Mest synlige blev de nok under åben himmel, hvor alle, der skulle deltage, måtte sørge for sin del. Det gjaldt bl.a. om at smide noget af vaskevandet efter kisten, måske kyle en sko bagefter, og gerne lukke yderporten med et hurtigt smæld. På den måde sikrede man et rent fysisk værn, mod at den døde vendte tilbage, idet man fulgte den overordnede, men uskrevne regel, at et genfærd altid skulle følge den sti, hvorfra han var kommet. Den forklarer samtidig en række af de fysiske værn, mod at gengangeren skal

O.J. Rawert akvarel af Jelling Kirkegård, 1819. De højt opklappede og græsbe-groede tuegrave falder næsten sammen med nogle få gravtræer. Gravene ligger nogenlunde på række.

vende om. Et af de kendteste er f.eks., at ingen måtte holde igen, så der opstår uforklarlige huller i rækken; man skulle i stedet holde den samme lidt langsomme gangart på hele henvæjen – som om man gik. Et hul kunne derimod sige noget, om hvor den næste, der skulle dø, boede, eller det kunne være et holdested for gengangeren inden hans vej videre frem.

Noget af det mest velkendte var, at man skulle tilintetgøre alt det, som afdøde havde berørt; det var urent og måtte derfor skaffes af vejen. Sengehalmen blev derfor slæbt ud og afbrændt, og bagefter kunne man i brændemærker aflæse hvilket køn den næste, der ville dø, havde. I Sverige og i Norge havde man desuden nogle varsler, som mere direkte var vendt mod Dommedag og den dødes genopstandelse. Var vejret mørkt og faretruende, lovede det ikke godt for den døde, ligesom hvis det var lysende klart. Noget af det samme gjaldt mørke fugle på himlen eller en tagryg. I Danmark har vi kun svage spor efter den type overtro.

Hvilken plads den enkelte fik i ligtoget var defineret efter slægtsmæssig nærhed, efter køn, alder og plads i den indbyrdes sociale orden. Hertil var det gerne bydemandens rolle at gribe ind og pege ud. Bagest kom de fattigste, der senere sad til bords på de "yderste" steder. Forsøgte man at bryde her-

Ligfølge føres an af en syngende degn og to piger med grønne kranse. De fire bærere holder den kransemykkede kiste i håndtag. Bagest kvinder i en hestevogn. Tegning af Julius Exner 1866.

med blev det mødt med mistro og en følelig straf. Der var således ikke noget skarpt skel mellem de levendes, samfundsmæssige regler og den orden, der mere direkte var rettet mod Vor Herre. Men frem for andet var selve det tætte ligefølge en forsikring af den afdøde, om at intet ondt kom ham for nær. Det er nok den ældste regel, der er afspejlet i vedtægter for enkelte bylav tilbage til 1500-årene. Ofte var vejen til kirkegården for brydsom, bl.a. fordi man altid skulle følge de åbne veje, var op til 6-7 km. ikke noget særsyn. Da holdt man indimellem en lille pause, hvor ligbårens ben ikke måtte berøre jorden, og hvor der blev drukket, sunget en salme og måske fremsat en kort bøn; noget som gerne kunne mærkes på den løftede stemning. Den var på en gang nødvendig, den genoplivede humøret, og friskede også den religiøse ånd op.

Det hidtidige tilhører den ældre orden, hvor Guds ord stadig var det skæbnebestemte øverste bud. Men fra tidligt i 1800-tallet melder de nye tider sig, med deres ændrede krav til udstyret. Fra byerne og fra adelen kendte man de anderledes fornemme vogne med deres betagende udstyr af baldakiner, søjler, bannere og gardiner. Alt var holdt i sort, og kun på søjler, gardiner og i indskrifter sneg den hvide farve sig ind. I den daværende verden virkede disse vogne som noget fremmed, ikke noget, man rigtigt kunne fæste lid til, og de fleste opfattede det som en synd mod afdøde, at byde ham f.eks. en stiv arbejdsvogn, for så senere at lade den afløse af en fjeder-vogn. I stedet foregik forandringen til vogne over en årrække, hvor både kisten og de fleste blev bragt til et bestemt sted, ca. et par kilometer fra kirkegården, hvor så alle steg af vognene, lod hestene vende en hel omgang, mens de selv efter en lille pause, gik af sted som før. Når man nåede ligdøren, stod præsten parat for at tage imod.

For at de enkelte i sognet kunne være med, blev det almindeligt, at ligvognen blev anskaffet for en fælles sum, hvortil man så måtte betale både for udstyr og for kuskens tilsvarende dragt. Det var ikke noget alle kunne tillade sig, og det var langt fra i hvert landsbysogn, man havde en sådan fælles vogn. Andre steder gik man til den lokale vognmand eller man indrettede en arbejdsvogn til formålet med støjdæmpende neg.

Med til den nye tids udstyr hørte også en art pynt til kisten, nemlig de hjemmehundne kranse og i sidste halvdel af 1800-årene også løse blomster. Begge dele blev bragt ud i god tid inden udsyngningen, og begge dele var med til at forrykke interessen fra overgangens nære mål, en optagelse i kirke-

gårdens muld, og i stedet sætte skel mellem de, der lige havde mistet et nært familiemedlem. Om kransene gjaldt det særlige, at de siden romantikken havde bundet bånd mellem de særligt nære hjertevenner.

Som det sidste må de svære alterlys nævnes. De havde været opstillet i ligstuen, og som nu, ved overførslen til kirkegården, blev de båret allerforrest i ligtoget. Alene deres anskaffelsessum gjorde, at det først var velstandsstigningen i 1800-årenes begyndelse, der gjorde dem overkommelige for de allerbedst stillede, nemlig hos bønderne i Sønderjylland, i en kreds omkring Kolding, på Bornholm og i Harbøre. De havde med deres våbenskjolde, der bar den afdødes navn, været med til afskærme ham og givet ham meget kristent lys på hans vej igennem skærsilden, og som til slut afventede deres tid, $\frac{1}{2}$ -1 år, på alterbordet. Disse regler havde holdt sig i århundreder, trods det, at deres brug var blevet forbudt ved reformationen. Ved opstillingen på alteret synes alterlysene, dels at holde fast i den gamle sørgetids regler, og dels at fremhæve det nye, der var på vej i forgrunden, nemlig at understrege de nære familieband, over hvis tab alle sørgede dybt. Der var således på flere måder en bevægelse på vej hen mod at gøre begravelsen mere absolut, og mindre knyttet til nogle efterhånden gamle forestillinger om de dødes hjemkomst og ekstra opmærksomhed som f.eks. på skt. Hans aften.

På kirkegården

Lige siden kristendommens indførelse, har kirkegårdene været beskyttet mod ydre farer med en mængde forholdsregler. Udadtil var der gravet en grøft, senere rejste man et stengærde, og øst for Storebælt blev en kirkegårdsmur det ydre kendetegn. Dertil kom regler om orden, der bl.a. skulle tage vare på de enkeltes gravfred, på en passende pleje af græs, på eventuelle træer, for ikke at tale om hyld eller nælder. Ikke mindst krævede stedet kirkens velsignelse som begravelsesplads. Den største fare for de døde, der hvilede østvendte i jorden til den yderste dag, var imidlertid nok de fordømte, der som selvmordere eller forbrydere havde udsat sig for samfundets hårdeste straffe. De kunne ikke opnå en hæderlig begravelse inde på kirkegården; men de fik i stedet en skamfuld jordefærd uden for. Deres kiste kunne blive lagt under et "trebundet" led, d.v.s. et sted hvor tre hegn mødtes, eller ude på en vej med en sten over, eller de fik som de frygtede lovbydere en grav i begravelseshøjens mørke, nedgravet på kryds og tværs, og sådan at det var umuligt at opfatte dette

som andet end grav for urene. Dertil kunne vejen til graven være blevet besværliggjort ved, at man f.eks. havde ladet nogle okser trække af sted med liget indtil de endte i noget uføre, i krat eller mose. Her var der ikke kun tale om en straf fra Herren, men også at sognets faste medlemmer med tydelige midler gjorde klart, at dette er ikke en beboer, vi kendes ved. Der var således mere på færde, end man med vore dages øjne umiddelbart kan opfatte.

Kirkegårdsjorden besad en slags dobbelt kraft. På en gang værnede den de døde, men om natten kunne alt blive vendt på hovedet. Da levede de døde ligesom de levende, de foranstaltede gudstjenester ved juletid; de, som var gået gravide i døden, havde fået saks, tråd og synål med, så de kunne forfærdige noget udstyr til den lille nye. De som ikke havde fået den endelige udfrielse inden sin død, troede man ikke kunne sygne hen ad naturens vej. En dag ville de give sig til kende, fuldstændigt som da de for flere år siden var gået i graven. Den type sagn har været udbredte overalt, og udover at de vidner om de dødes udholdenhed i den indviede jord, så antyder de samtidigt en forbindelse den anden vej. Kirkegårdsjord kunne gøre godt for de levende på mange måder. Noget af den kraft, jorden besad, kunne også tilflyde de levende. Også her kender man mange sagn, der f.eks. fortæller, om at syge der forsøger at stryge deres vorter af på en nyligt afdød, om syge der lader foranstalte en slags seng ude på en nykastede grav, om kirkegårsmuld, der forsøges anvendt som ondt mod noget af det mest frygtede ombord, nemlig mus eller rotter.

Hele denne sammensatte opfattelse af, hvad der lå begravet i kirkegårdsjorden og hvordan man kunne drage nytte af det, kom til udtryk allerede ved degnens sang forrest i følget. Men næsten vigtigere var det, så snart liget nærmede sig begravelseslågen. Ligfølget blev da modtaget af præsten, der syngende førte hele følget én til tre gange rundt om kirken. Det skete dengang det endnu var nærmest uhørt, at liget blev sat ind i kirken for at få en længere ligprædiken der. Antallet af rundgange var knapt så afgørende, som det at alle vidste, at denne ceremoni var med til at binde liget til sin nye plads i det fremmede, inde under en tuegrav der hurtigt blev kastet op. Her skulle den afdøde som nævnt hvile eller sove til Dommedag.

Fra gammel tid, i hvert fald tilbage til 15-1600-tallet, har man i sommerperioden, op til pinse, valborgsdag eller skt. Hans, samlet kønne blomsterstængler, som så blev flettet sammen

til et navnetræk og gerne indrammet af blade. De blev lagt på graven som et midlertidigt navn, og skulle på de særlige dage minde om den bortgæede. På den måde blev dette et minde både for den nyligt afdøde og for de efterladte i sognet. Hele tankegangen ligger tæt op ad de tider, som f.eks. ved skt. Hans, hvor man langvejs fra forsamledes for dels at nyde godt af den naturlige kildes væld, og derefter sammen med andre tilbragte natten ude på kirkegården.

En hovedsag for tuegravene, der ikke kun blev opsat en gang for alle, men løbende måtte vedligeholdes, var således at de skulle virke som et varigt gravminde, og i en del tilfælde også som en markering af en "livslang" gravstedsplads for ejendommen. Når de strakte sig over hele graven, skyldes det hensynet til den endnu sovende beboer, hvorfra intet skulle kunne fjernes eller tilføjes, hvad der i begge tilfælde gav anledning til gengangeri. For at gøre denne befæstelse af gravstedet endnu mere sikker, kunne man anvende ligsten, som vi kender dem inde fra kirken, eller desuden kraftige træstokke, ligtræer, eller måske noget endnu sværere. Gennemgående lod den type gravmærker sig let udsmykke, som regel med en enkel navneindskrift, der muligvis anråber om den evige frelse, eller simplere blot med et bomærke og en påskrift om, hvem stedet tilhører i næste led. Selv om det var ude på kirkegården betegnede disse befæstede tuer ofte læn-

Ballum Kirkegård før ca. 1850. På tuegravene synes de store ligsten nærmest at balancere for at finde hvile. I Øst- og Vestsønderjylland var den type gravlæggelser ikke sjældne. Derimod var de græssende får et hverdagssyn.

Hanved Kirkegård 1991, lidt syd for Bov. I stedet for navngivne støbejernskors fra tre års krigens, er de ældre kampesten med beskrevet marmortavle taget i brug.

gerevarende ejendomsgravsteder, noget som man gang på gang måtte advare mod at bryde op. Med til at advare mod sådanne overgreb var desuden de særligt forskrækkende sindbilleder af f.eks. et skelethoved med korslagte lårben under.

Mod denne indretningsmåde, rejste sig – ligesom ved skikkeen om døden – en regulær reformbølge over hele Europa. Dens hovedformål var at sikre et langt venligere indtryk af dødens marker. De truende billeder af dødens "memento mori" skulle ikke vælte ind over folk, men i stedet skulle der rejses opretstående gravminder efter klassisk forbillede. Her slog man på dødens omskrevne følger, som f.eks. en sørgende hyrdinde, en tænsom ung mand med nedadvendt livsfakkel, eller den meget elskede figur af Thorvaldsen, "Natten og søvnen". Rundt langs hegnene og som indramning af alléerne skulle der plantes træer, som ledte tankerne ind på mere lyse forestillinger om døden. Det var nøje gennemtænkt, selv om det også mødte megen og voldsom modstand, for en hovedtanke var netop at redde folk fra at sidde og lytte til Guds ord, alt imens de blev ombølget af dødens skadelige lugte. Reformerne nåede i første del af 1800, ikke alene købstæderne, med de rakte også ud på landet, der jo dengang var langt mere vidtstrakt en de bymæssige dannelser, vi kender i dag.

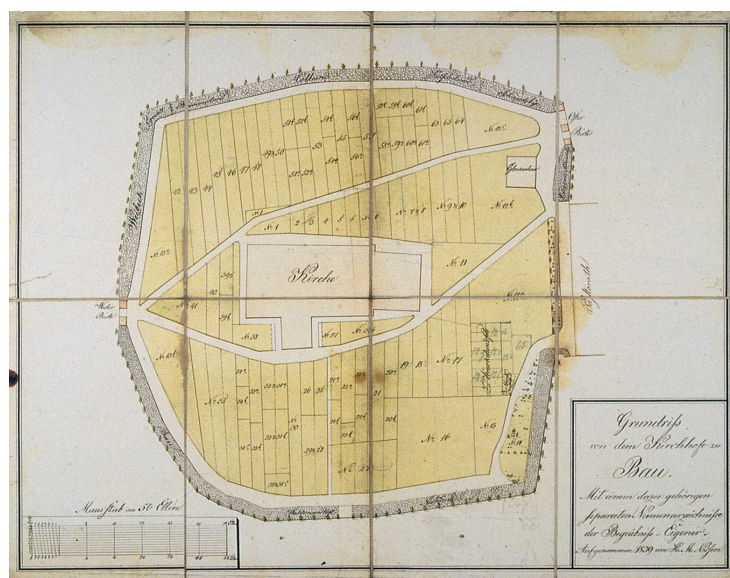
Kirkegårdens indretning - fra det religiøse til det mere verdslige

Overgangen til den mere verdslige kirkegårdsindretning kan anskueliggøres på flere måder. En af de mere iøjnefaldende er den måde de langstrakte tuegrave gradvist ændres til noget symmetrisk og harmonisk, som man kan se det med de cirkulære tuer. De skal leve op til romantikkens krav om det enkle og det føjelige. Der skal ikke være for mange ujævnheder eller skævheder, og helheden skal fremstå som et billede på de mange ukendte, der er gået forud, uanset om de har udrettet lidt eller meget. Det er det, der skal vække til eftertanke, og det er også det, der sætter én i gang med at udtænke sit eget gravminde i "sjælens ånd" mere end i lavets. Dybere set er det en anden verdensorden, der er på vej, nemlig en tid, hvor man løsrevet fra slægt og naboer, må søge sin egen vej i en verden, der er fyldt med mange ukendte og dragende eventyr, eller måske blot med en vis håbløshed.

Noget andet, som de færreste kunne unddrage sig, var den skare af nye forholdsregler, som begyndte at tilflyde folk,

dvs. den almindelige hovedgårdsejer, den lokale biskop, provst og præst. Først i anden omgang nåede disse nye regler ud til de steder, hvor bønderne selv stod for kirkerne og for de forandringer, som de blev nødt til at svare på.

Dette var med til at give vidt forskellig grobund for de nye modeller, lige fra de meget reformivrige herremænd eller præster, til de steder, hvor den lokale kirkepatron ikke orkede at tage sig heraf. Dog ser det ud til, at et mønster bliver den overgribende model, de fleste steder. Ligesom med de landboreformer, der for nyligt var blevet gennemført, blev grundmodellen de selvejende gårdenheder, som en landsby kunne splittes op i. Med dem som grundlag blev byens går-

Kort tegnet over Bov Kirkegård i 1839. De store forskelle på ligrækker for de mere fattige og for de ret velstående i sognet er synlige. De sidste lå tæt på kirken og mod syd og vest, og endelig var der såkaldte rækkegrave afsat til de, der ingen bolig havde.

Bov Kirkegård er delvist fredet, så der findes endnu en del sten fra tiden tilbage o. 1900. De afspejler stadig hvor de fineste gravsteder lå – som her lige ud for vesttårnet.

Foto: Forfatteren

de, husmandssteder og jordløse flyttet mere eller mindre, eller de blev udlagt tæt op ad de jorder, som de nu selv skulle betale for.

Det var en ny rationalitet og virketrang, der her fik råderum gennem en regnskabsbog og ved at få bønderne til at vælge hvert sit stykke efter ordenen af landsbyer og småsteder i sognet, og efter ejendommenes størrelse.

På den måde fik man et mønster, der var mere rationelt og som man med de nye, opretstående gravmæler, langt bedre kunne indordnes i en velordnet haveagtig plan, forskønnet af træer og blomster. Det blev en særlig fredfyldt plet, der indbød til stilfærdig tale og eftertænksom rundgang. Adskillige tidlige eksempler kan nævnes, lige fra de hækindrandsede grave, forsynet med bemalede kors, som præsten i Eggeslevmagle, nær Skælskør, havde forsynet sin kirkegård med, og som formentligt blev en af de fornemmest tilplantede gravminde-samlinger, man kunne forestille sig. Også gange, ejendomsgravsteder og 150 forskellige træer var den udstyret med. Noget tilsvarende gjaldt for den smukke kirkegård, som Ludwig Reventlow havde indrettet ved sit gods Brahetrolleborg på Sydfyn lidt før 1800. Også den var tilplantet med blomstrende hække af liguster og jasminer til behagelig rundvandring for de endnu levende.

Selv om det ikke fremgår så tydeligt af kilderne, er der ikke tvivl om, at begge de nævnte kirkegårde er blevet opmålt professionelt, og at kistepladser og gange op til kirkens hoveddøre var afsat. Lige så vigtigt har det været, at der samtidig blev oprettet en "gravbog", hvor degnen kunne opføre, hvem der lå på hvilke gravpladser, hvor rækkerne for de ejendomsløse lå sammen med små børn, og hvor småfolk i husmandssteder hørte til.

På den måde blev hele anlægget et tydeligt spejl af den sociale orden i landsbyerne, og sådan at de gode fortsat lå på de lyse åbne steder mod øst og syd, mens andre måtte tage pladserne mod vest og nord. Da selvmordere og grove forbrydere ca. 1870 fik adgang til kirkegården, blev de netop jordfæstet i "de dødes krog", eller lige inden for kirkegårdsmuren.

Til den ældre orden hørte som nævnt, at misdædere ikke havde adgang til kirkegården. I stedet skulle begravelsesstedet, hvor den verdslige orden, med bl.a. nydelsen af kranse og blomster, spille den store rolle. Børns leg blev lagt i bånd, og det blev forbudt at vandre henover fremmede gravsteder for at nå sit eget.

Den videre forandring skete ad flere veje. Mange steder opretholdt man de fint opkastede, firkantede eller runde tue-

grave, for så at stive af med kantplanter som f.eks. buksbom eller lavendel. Især de runde pladser blev forsynet med faste kranse i bemalet zink, kobber, cement eller andre af de nye kunstmaterialer, hvorpå den afdødes navn og årstal var skrevet. På selve gravjorden kunne der plantes en rose eller andre sommerblomster. Og endelig sluttede man om muligt af med et gravminde, der som regel var korsformet og ofte udstyret med en indskriftplade.

Dette forrykkede gradvist interessen for gravstedet, og de mange tanker, der kunne knyttes til hver blomst og hver plante. Kirkegården var på vej til at forvandles til noget mere parkagtigt, hvor man helst skulle komme en gang om ugen, for at sørge for at alt lignede et kønt anlagt blomsterbed, som man passede om fredagen sammen med nogle andre fra menigheden. Langt op i 1800-tallet forblev hovedindtrykket dog forholdsvis ensartet, selv om der også kan udpeges tydelige egnsprægede varianter.

Det almene er et par hovedstier til kirkedørene, et græsdække over det meste, mens gravstederne var omlagt som beskrevet, og endelig var der plantet træer rundt langs hegnet og desuden som allé-træer.

Den almene hygge ved at mødes på kirkegården og udveksle nogle af ugens nyheder blev et fremtrædende træk, skønt man selvfølgelig også kendte til de ujævne, græsdækkede kirkegårde i Nord- og Vestjylland, som i værste fald var op til et hundrede år forsinkede.

De opretstående gravminder

Ser man på de tidlige, ca. knæhøje gravminder, kan man groft taget skelne mellem de ældre dele fra ca. 15-1700-tallet og frem, og mellem de nyere former, der gradvist sætter igennem fra o. 1800.

Det afgørende brud er forskelle i materialevalg, træ eller jern, og håndværkerens formåen. En mindre rejse til den nærmeste købstad var ikke usædvanlig, hvis man ville erhverve et af de mere fornemme, der udskåret i ret forskelligartede former og farver, i mange henseender levede op til begreber om folkekunst.

Forbillederne kunne let være hentet i det nære opland, hvor håndværkerne havde en rigt varieret håndbog, som de kunne plukke i. De var ikke bundet af de fælles modelbøger o.l., der fra århundredets midte cirkulerede over det meste af Europa. De blev først den altdominerende mode op mod 1900-tallet, hvor lighederne mellem de store og ofte meget kostbare gravminder blev påfaldende, og det er også her romantik-

kens brug af sten bliver dominerende, og samtidig udtyndes den forsigtige omgang med de kristne symboler. Ved siden af de iøjnespringende store sten, fandtes der lige så mange ligheder i de ret uanseelige stentavler i f.eks. marmor, granit, gnejs eller andre mindre kendte sten.

Op mod treårskrigen 1848-50, blev korsene den mest dominerende form ude på landsbykirkegårde. Hvis de ikke var fremstillet i træ, blev smedjærn og først og fremmest støbejern et meget udbredt materiale. For jernstøberne kunne de gennem flere årtier give et godt grundlag for føden, ved siden af at de også tjente på de fine gitre, der kom til at afgrænse mange gravsteder. Hegnet i sig selv blev anset som et gravminde, der skulle betales særskilt for til degnen eller rettere til kirken.

Med treårskrigen fulgte et modelhæfte for de gravminder, der skulle foretrækkes til de faldne. Ved siden af den kæmpehøj, der stadig kan ses for officererne ved slaget ved Idsted på den gamle kirkegård i Flensborg, blev nogle lave, enkle kampesten med indfældet skriftplade i marmor fremherskende; dog i mere eller mindre ujævn kamp med støbejernskorsene. Hermed var de første skridt til den sten, der i dag, efter så mange år, nok står som det klareste danske gravminde, nemlig en kraftig granitsten, med en kortfattet navneindskrift, årstal og så måske nogle dagligdags spor af f.eks. en

Egvad Kirkegård, hvor alt, hvad der minder om jordens memmori mori er borte. I stedet er det dækket af et fint grantæppe. Egvad ligger få kilometer fra Aabenraa.
Foto: Forfatteren

lille gruppe fugle ved fuglebade, en bronzerose måske med knækket stilk, en pløjende mand eller andre lige så let forståelige symboler.

Med disse gravmindetyper har vi hastigt bevæget os bort fra de ældre kors og navneplader for at nå frem til noget, der ikke umiddelbart lyser af den underliggende tro. Groft sagt undgår de velkendte, kristne symboler, for at kaste sig ud i en søgen efter fantasifulde nye former, der vender sig mod den mere kitsch-prægede del af tiden lige efter 1900. Uden at gå mere i dybden kan man roligt sige, at grunden til den moderne gennemrationaliserede kirkegård er lagt, for langsomt op gennem 1910-60 at afgrænse sig til de former, som vi i dag synes er rationelle, økonomisk overkommelige, samt trykke og tillidvækkende.

Men dette skal heller ikke forstås som en fuldstændig mangel på baggrund for et bestemt valg af gravsten; tværtimod vil en detalje kunne knyttes til den afdøde, som f.eks. at han foretrak en bestemt stentype, at han var knyttet til den hjemlige jord ligesom kampestenen, eller havde et ønske om noget hjemligt, som f.eks. den guitar, han altid havde spillet så meget på.

Her er der knapt tale om tro; men snarere folketro, ligesom når man på dødsannoncerne tilføjer, at vi vil bevare den døde inderst inde, eller vi ser ham måske som en ny stjerne på

Gravafsnit fra Mariebjerg Kirkegård i Lyngby. Det skal lede tanken hen på en ådal med kampesten, hvidtjørn og blomstrende vild gulerod. Selv om det syner neutralt, så angiver navnene på stenene hvem, der ligger begravet her.
Foto: Forfatteren

himlen, vi ser frem til den kommende bålfærd eller andet fra samme gryde.

Den rationaliserede kirkegård – afstand til dødens uhygge

Ligbrændingen, det at en stigende andel af befolkningen hvert år lader sig brænde til de elementer, som vi alle består af, har sin rod i slutningen af 1800-tallet. Den blev indført af en række reformivrige læger og ingeniører, og et af deres vigtigste råd var, at det skulle stå åbent for ateister og for enhver trosretning, at lade sig brænde under betryggende former, så ingen ville føle sig stødt. Netop herved undgik man den direkte berøring med alt, der mindede om døden, og man blev holdt fri for at se jorden eller andet, der mere direkte fortalte om den forestående jordefærd.

Alt, hvad der mindede om *memento mori*, blev udelukket, for til gengæld at lade andre mindre kendte forholdsregler holde deres indtog. Tidligere er omtalt kranse og blomster, og her blev pynten i mindre former overført til de kolumbarier, dueslag med hylder til urner, der blev den første synlige begravelsesform efter loven fra 1891. Lidt op i 1900-tallet måtte man imidlertid indlemme de kolonihavesmå gravsteder, der gav plads til jordfæstelse, men ikke særligt meget havepynt, og der var stadig langt til de parkagtige anlæg og til småhaverne, som man kendte fra det helt overgribende flertal af kirkegårde. Alligevel nærmede man sig en mere prisbillig ordning, hvor pladsen ikke pressede sig på hos assistenskirkegårdene i de større byer.

Det skridt blev først fuldført ved anlægget af de såkaldte anonyme fællesgrave, hvoraf Bispebjergs fra 1926 er den ældste herhjemme.

Både her og andre steder var det nye mål, at kirkegårdene ikke skulle svulme op til utilnærmelige rækker af vinkelrette gange med indbyggede gravsteder. Her kunne man let miste overblikket og i det hele taget få svært ved at vide, hvor man var. En anden mulighed blev de såkaldte skovkirkegårde, hvoraf Stockholms Skogskyrkogård, hvis oprettelse har strakt sig fra først i 1900 og frem til dets slutning, nok den mest indflydelsesrige i Skandinavien. Den forudsætter en næsten neutral tro, og de enkelte gravrum får hver sin adskilte betydning, så hverken mausoleer eller enkle åforløb uden monumenter må mangle. Der er således tale om vældige anlæg, hvor man ved små forskydninger i gangen hele tiden mødes af nye indtryk. Det er blevet svært at tale om en fælles kristen tro, og de enkelte gravum må snarere ses som led i

varierede livssyn, religiøse opfattelser eller den "rene" folketro, som vist aldrig kan slippe os.

Efterhånden blev gravmindernes udsagn mere og mere indsnævret, og helt anonyme indskrifter, der f.eks. ikke nævnte noget navn eller årstal, men blot, at her hviler "far", "mor" eller "pus" blev fra ca. 1970 en del af billedet. Både dette og de dengang fremgangsrige anonyme plæner var med til at sætte en modbevægelse i gang. Der blev spekuleret i nye anlægsformer, i haverum, der både gav en sluttet fornemmelse og åbnede til helt andre anlæg. En dominerende, fælles form blev den såkaldte "plæne med navneplade", som flertallet af arkitekter finder alt for tivoliagtig med sine spredte blomster overalt i arealet.

Til disse nye anlæg kom med tiden, dvs. igennem 1900-tallet

Gravafsnit for ukendte på Vejle Nordre Kirkegård. Der sættes lys og de antændes lige op til jul.

Foto: Forfatteren, 1995

Hækomkranset gravafsnit for "ukendte", anlagt som navneplader i plæne ca. 1991. Det brostensbelagte kors angiver indholdet.

Foto: Forfatteren

Gravsted på Holbøl Kirkegård for sognepræst Poul Arendt, der døde ganske pludseligt i 1988. Hans Enke har sørget for, at det er de yndigste forårsvækster, der møder én. I forgrunden: tro, håb og kærlighed i mørkeblå konvaller, og i siderne seks ringe af liljekonvaller. Alt er dækket af græs.

Foto: Forfatteren

og dets to store verdenskrige, nye former for gravpynt. Det drejer sig dels om de undertiden meget kunstfærdige pyntninger med stedsegrønt, som på mange kirkegårde stadig er en af årets største og mest uomgængelige udgifter. Dels drejer det sig om alle helgen blus og om anden udpræget julepynt, legetøj til småbørn, særlige indskrifter, eller mere personlige hilsner og endelig om særlige blomsterhilsner til soldater, der er faldet i udlandet. De sidste bekostes af staterne, og får lov at stå så længe, de ser pæne ud. Ser man på gravlysene, har de noget varierende indvandringstakt i de nordiske, protestantiske lande. Senest blev de optaget i Danmark, og blev efter ca. 1980 meget udbredte på storbykirkegårdene. Det skete da gerne ved juletid, hvor store mængder strømmede ud til de fælles plæner for anonyme for at sætte og tænde lys, samt beundre de lysfyldte skumringsrum. Om deres mulige trosindhold rækker ud til en videre kreds, som en art folketro om at bedre forholdene for de afdøde, virker meget overbevisende, selv om det, som så megen anden af den type tro, ikke kan bevises.

Birgitte Kragh: Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990. Skrifter fra Museumsrådet i Sønderjylland nr. 9, udgivet i samarbejde med Aabenraa Museum, Aabenraa 2004.

Et gravsted på Brede Kirkegård, ret tæt på den tyske grænse. Den næsten voksne dreng var blevet dræbt ved en trafik ulykke, og gravstedet afspejler samtidens smag for granvoksne sten, og genstande, der fortæller om hans altopslugende interesse for guitarspil. Foto: Forfatteren

Danske kirkegårde

– tradition og fornyelse

Af *Susanne Guldager*

Landskabsarkitekt mdl., seniorrådgiver Skov & Landskab (KVL)
og kirkegårdskonsulent i Roskilde Stift

Mange af de kirkegårde vi kender og holder af er i dag præget af usikkerhed og nogle af forfald. Ændrede begravelseskikke og et forandret bosætningsmønster er en del af forklaringen, men manglende indsigt og forståelse for kirkegården som kulturarv spiller også ind.

Bogen: *Danske Kirkegårde – tradition og fornyelse* har fokus på kirkegårdene omkring de danske middelalderkirker. Baggrunden er, at disse anlæg indeholder væsentlige bidrag til vores kulturhistorie og er i fare for at forsvinde eller lide overlast. Bogen er en eksempelsamling og er blevet til med støtte fra Kirkeministeriet. Formålet er, at dokumentere den del af den danske kulturarv, der knytter sig til de ældste kirkegårde og vise gode eksempler på hvordan traditionerne

Den gode danske tradition
– randtræer og hækmønster
på Vilstrup Kirkegård.
Foto: Forfatteren

bevares og tænkes ind i forandringer og nyanlæg, der repræsenterer vor tid.

Det er kirkegårdskonsulenterne i landets 10 stifter, der har udvalgt eksemplerne. Det har været vigtigt at vise eksempler fra hele landet, så lokal forankring og egnskarakteristiske udtryk belyses. Samtidig har det været hensigten, at dokumentere den gode danske tradition. Bogen giver naturligvis ikke et dækkende billede af situationen i dag og omfatter ikke byernes begravelsespladser.

Danske kirkegårde er karakteristiske ved at være grønne anlæg præget af en folkelig havetradition. Det er gennem brugen af planterne, anlæggene har udviklet sig over tid, til det vi i dag betragter som den danske tradition. Planterne bidrager med frodighed og æstetiske og arkitektoniske oplevelser og understreger tiden. Det giver ro at færdes i rum, der er formet gennem slægternes brug og opleve sporene af de, der kom før os. I en kultur der, som vores i dag, præges af hurtige skift, er kirkegården væsentlig ved at fastholde både den fælles og den individuelle historie.

De danske kirkegårde er grønne anlæg præget af stor frodighed, Stenløse Kirkegård.

Foto: Forfatteren

I bogens indledende afsnit skriver Jan Lindhardt om kirkegården som stedet, hvor man kan vedligeholde den kollekti-

ve og personlige erindring, Denne erindring knytter sig blandt andet til de mange mindesten, der er rejst over tidligere slægter og de mindesten, der fortæller om krige og herskere. De er meget konkrete udtryk for vores fælles historie og giver en dybere forståelse for nuet og for os selv.

Der er andre spor, hvor erindringen ligger skjult i selve anlægget og i dets samspil med omgivelserne. Disse historiske lag spejler sognets udvikling og bidrager også til historiefortællingen. Det kirkelige anlægs placering i landskabet og samspillet med sognets og egnens udvikling er beskrevet i bogen som et særligt tema.

Brugen af planter på kirkegården i forhold til helheden og på det enkelte gravsted er også et tema. Valget af planter påvirkes af mode og muligheder og understrege tidernes skiften. De karakteristiske grønne elementer, der former helheden og bidrager til at skabe rammerne for det følelsesmæssige udtryk knyttet til gravstedet, fremhæves. Ved gravstedets indretning og udsmykning og gennem tilbagevenden til og gentagen omsorg for stedet, som det sted der er udset til at fastholde mindet kommer følelserne til udtryk .

I et historisk perspektiv kan landsbykirkegårdens udvikling karakteriseres som skift mellem ordenens og tilfældighedens princip. De tilfældigt placerede græstuegrave omkring midalderkirkerne og de individuelt udsmykkede gravsteder i 1800-tallets begyndelse blev placeret ud fra individuelle ønsker uden plan, der sikrede helheden. Det førte til krav om

Værdifuldt gravminde bevaret på det oprindelige gravsted, som her er plantedækket, Lyderslev Kirkegård.

Foto: Forfatteren

Respekt for traditionerne præger forandringerne på Søndersø Kirkegård.
Foto: Forfatteren

regulering og resulterede i planlagte anlæg med gravsteder i enkelt- og dobbeltrækker. Planlægningen sikrede ordnede forhold og bidrog i mange tilfælde også ved at definere kirkegården som en rumlig helhed med kirken som centrum. I dag er den stramme form i opløsning. Gravsteder sløjfes, når de udløber efter tilfældighedens princip og kirkegården forandres med denne tilfældighed som forudsætning. Resultatet af dette er ofte et rodet og tilfældigt udtryk. Denne udvikling beskrives i et af bogens temaafsnit.

De valgte eksempler omfatter anlæg, der har udviklet sig på baggrund af forståelse og indsigt hos gode lokale kræfter, men bogen viser også anlæg, hvor en bevidst planlægningen af fornyelse og udvidelser har været styrende for en smuk og hensigtsmæssig udvikling.

Kirkegårdene ved middelalderkirkerne er mere end andre grønne anlæg folkelige anlæg, der som al anden folkekultur er påvirket af mulighederne i tiden og af den lokale indsats. Forandringer af disse anlæg sker løbende og meget går tabt: Sådan vil det ofte være, når der er tale om dynamiske brugsanlæg, hvor der i hast skal findes en løsning på aktuelle behov. En bedre balance, mellem de kulturhistoriske kvaliteter og tidens krav med udgangspunkt i aktuelle værdisæt og regler, er ønskelig.

Det kirkelige anlæg har stor betydning for vores oplevelse af det danske landskab, Egens Kirke og Kirkegård.
Foto: Forfatteren

Det velkendte udtryk med gravsteder i et stramt mønster betyder, at kirkegården er et følsomt anlæg i forhold til forandringer. Samtidigt er der mange bindinger knyttet til det enkelte gravsted, hvilket betyder at arbejdet med at forandre og tilpasse en kirkegård til tidens behov er en proces der kræver tid, indsigt, beslutninger og langsigtet planlægning.

De lige linier udspringer naturligt fra kirkegårdsanlæggets mindste enhed - det rektangulære gravsted. Formen har været udgangspunkt for anlæg, hvor forskellige stilretninger og skiftende moder har sat spor. Buksbomparterrer og alléer, skønvirkeidealer og nyklassicistisk formsprog bidrager til det billede, der toner frem i dag og til historiefortællingen.

I 1922 beskrev havearkitekt G.N. Brandt kirkegårdens arkitektoniske problemer. Han slog til lyd for en opdeling i rum, hvor servitutter kunne styre den individuelle udsmykning inden for helhedens rammer. I 1950'erne blev kirkegårdens problemer taget op fra kirkelig side med provst Johan Exner i spidsen. I dag er diskussionen af kirkegårdens fremtid igen aktuel og vedrører stadig ønsker om bevaring og behov for tilpasning og fornyelse.

I forhold til bevaringsbestrebelse er fredning af gravminder et godt tiltag, som i de bedste tilfælde betyder at gravsteder-

Det kirkelige anlæg som én veldefineret helhed med kirken i centrum, Orø Kirke og Kirkegård.

Foto: Forfatteren

ne opretholdes på kirkegården indtil andet er planlagt for den pågældende afdeling. Kirkegårdens diger er beskyttet lige som andre bygværker, men hvad angår de grønne elementer og kirkegården som helhed er bevaring vanskeligere.

Omsorg for naturen er i dag centralt placeret i vores bevidsthed. Der bliver gjort en stor indsats i forhold til naturbeskyttelse, men i bygningsbevaringen savnes ofte en stillingtagen til de grønne anlæg. Det gælder også på kirkegården. Kirke og kirkegård er og har altid været en enhed i de gamle anlæg. Kirkegården fortjener, at blive taget alvorligt, som et vigtig brugsanlæg og som kilde til historieforståelse. Men kirkegården har også betydning som kollektivt rum for nutidsmennesket med mulighed for forløsning af nogle af de følelser, der ligger udenfor vores rationelle tankegangs rækkevidde.

Der er gode grunde til at antage at fremtidens kirkegård bliver forskelligartet, sammensat og skiftende. Mangfoldigheden vil spejle sig i det fysiske udtryk og opgaven i dag er at forme en fleksible kirkegård, der med afsæt i det historiske udgangspunkt og de lokale forudsætninger, skaber rammerne der kan opfange denne mangfoldighed på en kvalificeret måde.

Det er kirkegårdskonsulenternes håb at bogen: *Dansk Kirkegårde - tradition og fornyelse* vil bidrage til debat og nye tiltag. Vi har brug for gode eksempler, hvor bestræbelserne på at afbalancere kulturværdierne i forhold til tidens ønsker og udtryk finder form og viser vej.

Nogle af bogens eksempler dokumenterer, at indsigt og respekt for det anlæg der skal forvaltes giver unikke resultater. Andre af eksemplerne viser, at der gennem bevidst planlægning og formgivning er skabt værdig fornyelse af kirkegårdskulturen.

Bogen "Danske kirkegårde – Tradition og fornyelse" Susanne Guldager (red), forlaget Anis, 2005 kan rekvireres hos boghandlerne eller bestilles hos Forlaget Anis, Frederiksberg Allé 10, 1820 Frederiksberg C. Tlf.: 3324 9250, email: anis@anis.dk. Bogens pris er 249,00 kr

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

udgivelse af årsskriftet "Kirkegårdskultur", der sendes til alle medlemmer

udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold

afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Desuden arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdenes udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Kontingent

Kontingent for enkeltmedlemmer udgør kr. 200,- pr. år.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske ved henvendelse til foreningens kasserer.

Bestyrelsen pr. november 2005

Formand:	Provst Leif Arffmann Haraldsgade 10, 7100 Vejle	tlf. 75 82 31 39 lar@km.dk
Næstformand:	Landskabsarkitekt Mette Fauerskov Møller og Fauerskov Skt. Pauls Kirkeplads 9 B, 8000 Århus C	tlf. 86 12 16 66 mf@mflandskab.dk
Kasserer:	Repræsentant for Stenhuggerlavet Stenhuggermester Hans Broch-Mikkelsen Odensevej 52, Hjulby 5800 Nyborg	tlf. 65 36 23 01 stenhuggerlauget@wanadoo.dk
Sekretær:	Museumsinspektør Birgitte Kragh Lindsnakkevej 3 C, 6200 Aabenraa birgittekragh@hotmail.com	tlf. 74 62 53 08
	Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted Løjesøvej 13, 3670 Veksø	tlf. 47 17 02 16 mobil 40 32 66 59 mail@c-skibsted-landscape.dk
	Sognepræst Elof Westergaard Mariehøjvej 17, 8600 Silkeborg	tlf. 86 80 19 27 eve@km.dk
	Lektor Eva Møller, Jomsborgvej 23, 3650 Ølstykke	tlf. 47 17 43 55 fax 47 17 43 57 eva_moel@post12.tele.dk
	Kirkegårdsleder Elisabeth Hess Thaysen Kaalundsvej 33 B 3520 Farum	tlf. 44 95 21 69 fax 44 95 25 69 elisabeth@farumkirkegaard.dk
Suppleanter:	Karin Kryger Hvidørevej 35 2930 Klampenborg	tlf. 39 64 40 36 mobil 20 91 32 90 ketskryger@mail.tele.dk
	Filip Møller Ormhøjgårdvej 10 8700 Horsens	tlf. 75 63 03 09 filip@post10.tele.dk

